

РОМАН КОЛІЧЕНК

ВІСНИК ІМПОРТА

ТАЄ-СПОМИН

AS VATERLAND LEBEN

AROUND THE WORLD
by
Roman Kolisnyk

TRAVELS, REMINISCENCES

Copyright 1982
by BROTHERHOOD OF FORMER SOLDIERS OF THE 1ST
UKRAINIAN DIVISION UNA

РОМАН КОЛІСНИК

ДОВКОЛА СВІТУ

РЕПОРТАЖ-СПОМИН

diasporiana.org.ua

Накладом

Братства вол. Воянів 1-ої Української Дивізії УНА

Торонто

—

1982

—

Нью-Йорк

*Мій дружині Галі, що вможливила мені
закінчити подорож довкола світу
присвячує*

Автор

Обкладинка Ореста Слупчинського

ДОВКОЛА СВІТУ

Подорож довкола світу — це бажання багатьох, а я належу до тих, які цю подорож відбули. Тому сто років герой Жуля Верна відбув свою подорож довкола світу за 80 днів — це було величезне досягнення, але в порівнянні з моїм воно блідне, як сонце в каліфорнійському туманідиму. Мені забрало тридцять три роки на закінчення моєї подорожі довкола світу.

Бажання подорожі довкола світу зродилося в мене одного дня 1948 року, коли я опинився на головному двірці у Мюнхені, на якому треба було довго чекати в чергах на “пляцкарту”, і ще довше на пероні на потяг, а відтак треба було найбільшого сприту — і щастя, — щоб впхатися бодай на сходи вагону, а потім якось в’юнко пробитися до середини. Сидіти — це був люксус, не було можливо, бо потяг, який прибував, завжди вже був переповнений.

Влітку того року я був обібрався на “кольпортера” святих образів, тобто мій товариш десь “по зв’язкам” постарався для мене певну кількість образів наших католицьких єпископів: Хомишина, мабуть Коциловського і ще двох та ми-

трополита Шептицького. Образи були кольорові, було їх кілька сотень, скручені в роліки. Я їх так запакував у наплечник — папір був тяжкий, і вирушив в англійську зону, тобто в Північну і Західню Німеччину, продавати їх по наших переселенчих таборах.

Власне тоді мені прийшла така “люксова” ідея подорожування довкола світу, але не так, як тоді, а вигідно, гарно... Мав я ще другу ідею, яку, на жаль, не вдалося мені здійснити з різних причин; хотів я в тих часах бідування та скитання і життя по різних таборах, гуртожитках, де кожний кутик вважався “приватною особистою власністю” і кожна скринька служила за стіл чи крісло, бути власником вигідного фотелю. Не такого собі звичайного фотелю, а фотелю з усякими “шिकанами”. Той фотель повинен був мати вбудоване радіо для музичної розваги (телевізії в той час ще не було, та й якби була, як на неї було б дивитися), з одного боку мав би мати полицки на книжки, а з другого — шафки на пляшку й чарки. І я так мріяв розважатися: читати добру книжку, слухати при тому радіо і попивати собі з пляшки вино. Не уявляв я собі, що мої такі специфічні вимоги комфорту не зможе задовольнити навіть техніка атомового й електронного віку, бо тепер нема часу — не то місця — на такі розваги. Пити тепер можна хіба в барі в таверні

або в пивниці в себе вдома, слухати радіо — в автомобілі, а на читання книжки залишилося хіба ліжко, як швидко не заснеш, або як жінка тобі дозволить на кілька вільних хвилин перед сном.

ДО АВСТРАЛІЇ

Хоч друга мрія не сповнилася — і я вже втратив надію на її здійснення — перша сповнилася. Та моя подорож довкола світу потребувала аж три етапи й 33 років, а при тому відповідних обставин. В першому етапі поїхав я з Мюнхену через Австрію, Італію, Середземне море, Суецький канал, Індійський океан — до Австралії, в грудні 1949 року. Не була вона приємна подорож. Їхав я щось два-три тижні англійським кораблем *Hellenic Prince*, на якому командували англійські офіцери грецькою залогою. Це був корабель, який віз імігрантів до Австралії. Виїхавши на воду, він дуже коливався, чи мені так виглядало, й я хворів — за малими виїнятками — цілу свою першу морську подорож. До того корабель попсувся і стояв три дні на Індійському океані. Харчували нас рибою, так що при моїй морській хворобі та рибі, якої я звичайно не міг їсти, бо чомусь дуже смерділа більш, ніж нормально рибою. Я пролежав майже цілу дорогу на

своєму ліжку. До того під час бурі не зачинено вікон у нашій спільній великій кабіні на самому споді корабля, і туди налилося багато води, коли хвилі били в наш бік корабля. Так ми мали подвійний шум моря, подвійні вершки хвиль — назовні і всередині. Більшість пасажирів були греки з Кіпру, які дуже голосно говорили, майже кричали, так що я був радий, коли виліз на австралійську сушу. Що не вмер і ця подорож не лишила на мені слідів якоїсь психічної хвороби, дивуюсь ще нині. А може мені це все тільки здається.

Чомусь з собою я віз бунду-кожух з Німеччини, хоч знав, що в Австралії нема зими й нема потреби на кожухи. Якщо мій кожух був би з якихось вартісних шкірок, наприклад, мінка, бобра, тоді справа була б зрозуміла, але він був перероблений з військової шинелі, підбитої кролячими шкірками, навіть неперекрашеної на цивільний колір, а мої крілики лінилися навіть довго по своїй смерті. Нащо було возитися з нею, досі не можу пояснити; можна хіба пояснити тим, що людина родиться капіталістом й всі "кровожадні прикмети" капіталістичного ладу вже втілені в генах людини. І тільки обставини роблять її з уродженого капіталіста соціалістом, який при першій нагоді повернеться до всіх капіталістичних навичок. Врешті в Австралії, коли післали мене на першу мою роботу до лісу — я поїхав на держав-

ний контракт — я з жалем ніби забув свою бунду у потязі. А мій товариш цієї лісової долі, один бойко, який згодом захворів у лісі на шизофренію і почав боятися кожного умундированого чоловіка, навіть порт'єра на станціях, коли довідався, що я забув свій кожух у потязі, дуже тим хвилювався і не міг віджалувати, чому він його не знайшов.

В Австралії я вперше у своєму житті від часу "ісходу" в 1943 році регулярно почав їсти і наїдався кожного дня по три рази. Смакувала мені навіть баранина, може тому, що я її перед тим ніколи не їв, а як їв то не знав, а подруге, після моєї подорожі і рибної "дієти", мені мабуть, смакувало б усе.

Після такого першого етапу моєї подорожі довкола світу, я, мабуть, після теорії Фрейда, про яку я довідався багато пізніше, відсунув дальший плян подорожі в "нірвани темний кут", як писав Франко. В лісовому таборі я вчився нового ремесла — вимахувати сокирою, тягати пилою і пробував подолати мистецтво пиятики. Бо опинився я в таборі, де було 50 молодих мужчин, різної національності, найбільше поляків, які не мали багато що робити в час дозвілля. Отже, в кожному бараці, які були на дві особи, була пляшка якоїсь "соковитої", кілька пляшок пива чи вина. Хоч-не-хоч приходилося стрічатися з цією небез-

пекою віч-на-віч і я рішився “взяти бина за роги”. Але це легше сказати, ніж зробити, бо завжди після двох-трьох чарок мені починало крутитися в голові, шлунок перевертався догори ногами й я з великим болем “серця” і шлунка мусів повертати все не тільки випите, але й з’їджене. Але я не зневірювався і пробував далі, бо знав уже настільки з німецького фолкльору, що “Übung macht den Meister”.

У новій прибраній батьківщині я влаштовувався чи радше Австралія мене влаштовувала, та й я вже якось привик до нового стилю життя. З дроворуба я заавансував на “клінера” літаків зверху й підлоги під літаками у гаражах на аеродромі в місті Мельборні. На чищення і прятання пасажирських літаків всередині треба було “сеньйоріті”, бо там можна було час-до-часу щось знайти. Згодом я навіть став телефонним техніком-інсталятором, роз’їжджав по провінції Вікторія, й навіть був задоволений.

ДО КАНАДИ

Аж ось, лихо. Очевидно я переписувався з своїми старими товаришами, які після мене почали виїжджати до Америки й Канади. Ось, вони, не маючи жодного поняття про Австралію, бо думали, що там всі імігранти “баранам хвости крутять”, заколотили мій едемський стан, бомбардуючи мене листами: Чому не приїдеш до Америки? Що ти там робиш? Один добрий приятель прислав мені “афідавіт”, а другий оголошення з щоденника “Америка” (4 листопада 1952 року): “Колісник Наташа пошукує сестер і братів, що походять з Полтавщини, а саме: Миколу (31 р.), Мусія (39 р.), Марину (27 р.), і Галю (25 р.). Можливо вони в Канаді. Прошу відгукнутись на адресу” і т. д.

Він мені порадив “пристати” до тієї сім’ї, тим більше, що там багато сестер, (я був парубок).

Я на ці листи не звертав уваги, але через якийсь час я почав реагувати. Один раз навіть поробив усі заходи виїхати: прийняв громадянство, зголосився в канадському консульстві і навіть дістав відповідь і якісь блякети до виконання. Але саме почав я переписку з моїми батьками вдома й отримав від них адресу свого вуй-

на в Канаді. А він мені писав: “Сиди там, як тобі добре. Тут в Канаді багато безробітних, пощо тобі нової біди?”

Тож я зрезигнував з дальшої подорожі довкола світу, але ненадовго. Мій приятель, той, що післав мені оголошення, врешті написав мені “просто з моста”, що я не їду до Америки тому, що я боягуз. Не міг я заснути тієї ночі, що отримав такого листа. Не суть в тому, що я “боягуз”, але суть в тому, щоб не показати, що я боягуз. Тому для “святого спокою” я рішився поїхати до Канади.

Подорож була вже зовсім інша. Їхалося з приємністю, великим кораблем, без морської хвороби. В кишені були гроші до бари. Їхав я через Нову Зеландію, Фіджі, Гаваї, до Ванкуверу. Познайомився я на кораблі з гарними дівчатами, а на Гаваях пішли ми до нічного клубу й майже спізналися на корабель.

Їхав я тепер з двома повними валізами, не як до Австралії з одною старою, півпорожньою. Купив собі в Австралії до Канади теплий плащ, хоч їхав влітку — ніби в Канаді не шиють зимових плащів; взяв з собою багато книжок — ніби Канада неписьменна. І так приїхав до Вінніпегу до свого вуйка. Він, хоч належав до прогресистів, прийняв мене гарно, а звідти поїхав я літаком до Торонта, міста мого призначення. Тут мене прийняв мій товариш, також дуже гарно.

Після дво-місячних “вакацій”, під час яких я повідвідував майже усіх моїх старих друзів із “старого світу”, почав я шукати за роботою. Але я не турбувався, бо мав в руках добрий фах телефонного техніка. Та коли прийшло до конкретних заходів, виявилось, що я вже “застарий” до такої роботи, бо “Белл” і інші телефонні фірми приймають тільки молодих людей до 25 року життя, а мені вже аж 33. Нагадалася мені добра порада мого вуйна, але вже було запізно.

Та якось і та “біда” проминула. Через кілька місяців знайшов я нову роботу, потім одружився з Галею — не з тою з оголошення — набув новий фах і ніби зажив статечним життям “бюргера”.

Так проходили дні й роки. Та десь там в кутку моєї свідомости, спочатку незамітно, а потім сильніше, почало мене щось припікати, як вогник. “А як твоя подорож довкола світу? — щось допитувалося. — Ти ще досі нічого у своєму житті не докінчив. Може бодай один раз щось закінчиш?”

І так прийшло до третього й кінцевого етапу моєї подорожі довкола світу, 33 роки після моєї постанови-забаганки. Трапилася нагода. В Австрії, у Фельдбаху, посвячувано пам’яник поляглим воякам української дивізії, а у Відні — таблицю в церкві св. Варвари.

ДО ВІДНЯ

От, я вже в дорозі, в літаку. За порадою до-свідчених туристів, я купив собі пляшку “водни” на летовищі, бо тут продають без мита майже на половину дешевше, ніж у звичайних крамни-цяx. (Я заощадив три долляри). Але та пляшка мені заваджала, а ще більше сиділа на голові: ану розіб’ється під час дороги? Усе пообливає і ще буде “скандал”, як виллється на голову яко-мусь пасажирові з горішньої полиці.

Дорога в літаку до Франкфурту незамітна. Дають їсти, пити (за гроші), показують фільм, можна собі купити слухавки та увімкнути музику на ручці крісла, можна слухати діялогу фільму цими слухавками (даром можна тільки на фільм дивитися, без звуку).

У Франкфурті одні з канадської групи по-їхали в дальшу дорогу автомобілями, а я з д-ром М. Малецьким, пересідаємо на другий літак до Відня. (Д-р Мирослав Малецький їде на посвя-чення пам’ятника, як голова головної управи Бра-тства дивізійників; він редактор, політичний ко-ментатор, колишній вояк-сотник, доктор еконо-мічних — а може політичних наук і все проче).

Прилітаємо до Відня. Д-р Малецький — це “старий віденець”. Під час війни він тут студіював на університеті. Але він “застарий віденець”, щоб відразу зорієнтуватися. Проте він вже побував в Європі й у Відні після війни й, як ветеран-турист замовляє кімнати в готелі, нездорогому, але вигідному. Це все діялося в суботу 23 травня 1981 року.

Я уперше по війні у великому європейському місті. Та не вперше по війні, але взагалі вперше. Їдемо з лєтовища автобусом. Оглядаю місто, переїжджаємо Дунай. Не можна багато побачити крізь вікно автобусу, стоячи. Приїжджаємо до готелю й приміщуємося в кімнаті. По полудні виходимо на місто. Вулички вузькі, всюди повно автомобілів. На “Штефанспляц” перед собором св. Стефана не їздять автомобілі, зате люди їздять на роверах. Всюди відкриті каварні. Йдемо на наву, “мельшпайзе” (тістечка). Малецький пригадує собі місто з воєнних часів. Купив навіть у книгарні історію Австрії. Це ж була колись і столиця нашої батьківщини — Галичини, осідок цісарів — Франца Йосифа, Марії Терезії.

У неділю йдемо до церкви, яка є за рогом нашого готелю “Пост”. Людей більше, ніж звичайно, бо ще приїхали два автобуси туристів з Англії. Це колишні вояки, переважно дивізійники, приїхали на посвячення таблиці, яких 70 лю-

дей. З ними кілька жінок, кілька сумівців і дві сумівки, з прапорами. Приїхала теж делегація Братства кол. вояків 1-ої УД УНА з Канади. (Між ними голова Б-ва Канади, д-р О. Сокольський і діяч Б-ва М. Бігус.) Усі під церквою, товпляться на малому майданчику: пізнають — не пізнають один одного; задоволені.

Церква св. Варвари мала. Вона втиснена поміж інші будівлі у кварталі, в якому теж є головна пошта Відня. Вона заснована ще за цисаревої Марії Терезії, яка відкрила була при церкві т. зв. “Барбареум” (підхожа назва для “східних варварів”?), тобто семінарію для греко-католицьких священників. Парафія церкви заснована в 1785 році. До “Барбареум” колись належав цілий будинок, але пізніше його забрано, а залишено тільки церкву. І церкву один цисар замкнув під претекстом, що в ній був вбитий дяком один її священник.

Церква на 150-200 людей, розмальована, як наші церкви були розмальовані в Галичині, з казальницею високо вгорі при стіні, з якої, мабуть, давно вже хто-будь говорив проповідь. (Тепер говорять проповіді й тут з-перед престолу). На стінах багато пропам'ятних таблиць: одна від студентського товариства “Січ”, яке засновано більш, ніж сто років; одна в пам'ять вояків-українців поляглих “за волю України” в 1-ій сві-

товій війні. Таблицю в пам'ять поляглих вояків української дивізії вмуровано вже в сінях (в церкві нема місця) і посвячено після Служби Божої.

При церкві існує гарний хор, яким диригує професор Андрій Гнатишин і який накрутив багато платівок та часто виступає по радіо й на інших імпрезах.

Парохом церкви тепер є о. д-р Олександр Остгайм-Дзерович. Він вихований у Відні, співав у славному на цілий світ хорі віденських хлопців *Wiener Singerknaben*, зовсім лисий, віку — коло п'ятдесятки; добре презентується, добре говорить, а найважливіше до речі; популярний як між австрійцями, так і своїми. Він єдиний парох для "греко-католиків", не тільки українців, на цілу Австрію, тому ніби не підлягає нікому з ієрархів Української Католицької Церкви. Тому, мабуть, не поминає під час Служби Божої патріарха Йосифа.

Його батька-лікаря, д-ра Маркіяна Дзеровича, знаного у Львові діяча католицької акції, схопили 1945 року у Відні як шпитального ординатора більшовики й засудили на 10 років концтаборів. Дружина, щоб не бути насильно репатріювана, мусіла формально "взяти розвід", вернутися до дівочого прізвища, а після повороту мужа, вдруге з ним "одружитися".

Проф. Гнатишинові пощастило краще; як по нього прийшли, він вискочив з балькону на румовище, а жінка сказала, що його вже забрали інші, які недавно приїхали по нього машиною.

Після посвячення таблиці відбулося прийняття для гостей-туристів і для місцевої української громади у ресторані “У старого віденця”. Був, як звичайно, головний стіл. За ним засіли о. О. Дзерович, о. Михайло Ратушинський, який приїхав з “англійцями” (він кол. священник Дивізії, а тепер капелян Об’єднання б. Вояків Українців у Великій Британії), проф. А. Гнатишин, д-р М. Малецький, голова Головної управи Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, пор. Богдан Микитин, голова ОБВУ, й інші. Були представники не тільки греко-католиків, але й православних Відня, були “слова”, які виходили з уст деяких промовців у дуже “крилатих фразах”, а найбільше було “фотографів”, які ступали кожному по ногах і безупинно блискали “флешами” своїх фотоапаратів.

Але як на “славну” віденську кухню, то ресторан не дуже списався. Мало бути три вибори меню: печеня свиняча, печеня волова і віденський шницель. Кельнери, з обличчя яких капав піт, повільно приносили тарілки, не питаючи нікого, що він собі бажає. Я сидів біля стола, довкола якого сиділо кілька українців-віденців, між ними пластовий діяч і філіаліст Борис Ямін-

ський, а біля нього його наречена з Америки. На моє здивування, він відмовився їсти таку славну страву, як “вінер шніцель”, який йому кельнер приніс, як кожному при нашому столі, а домагався волової печені. Він спитався кельнера — а може то був власник ресторану — чому не дають людям вибору, як було домовлено? Цей “австріяк” йому відповів, що вони подають три страви, як було домовлено: волову печеню для перших тридцять, свинячу печеню для других тридцять, а для решти віденський шніцель. (При тому я довідався, що у Відні віденський шніцель — це не таке велике цабе, а щось таке, як у нас у Галичині була бараболя з капустою, тому, вже з принципу, я більше не їв “вінер шніцель” під час мого побуту у Відні).

При цій нагоді Ямінський продавав конверти з “українськими марками”. Він казав, що австрійська пошта — це єдина державна пошта на світі, яка видала офіційні конверти — “першоднівки”, на яких надруковані кольорові деталі з церкви св. Варвари, наприклад, іконостас, хрест тощо, та наліплені поштові марки з портретами цісареві Марії Терезії.

Під церквою я зустрів свого знайомого Минолу Волинського. Він студіював в Іспанії і, як більшість наших студентів, там залишився і одружився з еспанкою. Його дружина розуміє по-

українському, хоч з Малецьким вона воліла — а може Малецький волів з нею — говорити по-еспанському. Волинський живе і працює у Відні доволі довго й добре знає Відень. На наступні два дні він став нашим “гідом” по Відні.

Після обіду він запросив нас проїхатися його автомобілем-мерседесом по Відні. Поїхали ми теж на оспівану гору Kahlenberg, з якої видно цілий Відень і Дунай.

На другий день, у понеділок, було свято й ми поїхали до Кайзергофу, до цісарських палаців. Я вперше у своєму житті побачив багатства цісарського двору: там і золоті корони, і дорогі шати, і скептри, і дорогоцінним самоцвітом оправлені старовинні євангелії — багатство та й годі. Видно, що тут колись був центр імперії. Тепер усе це впорядковане й оглядають люди, товпи людей, — дітей, дорослих, чужинців. Навіть я, що не був ніколи громадянином цієї імперії, відчуваю якесь дивне почуття, пов’язання. Може це гордість, що мої предки також платили податки на ці палати й скарби, а я тепер ніби маю право їх оглядати (але всюди треба платити вступ). Не диво, отже, що росіяни на Україні винищують всі наші історичні пам’ятки, бо це найбільше залишається у пам’яті, виховує і дає почуття приналежності до свого народу.

Оглядали місто. Поїхали на найвищу вежу собору св. Стефана, де вилито новий дзвін (і про це пам'ятають), а у підземеллях-натакомбах колись, за часів чуми, складали трупів, яких вибирали з викопаних для тієї мети по місті ям. Так там завезли були несподівано померлого композитора Моцарта, а коли власті довідалися, що він десь пропав, почали за ним шукати, та вже було запізно. Його відвезли й похоронили десь у спільній братській могилі. На цвитарі ніби стоїть його пам'ятник, але чи він там похований?

Фотографувалися ми під пам'ятником цісаря Франца Йосифа, під ним фотографувався навіть Малецький, хоч він з нехиттю ставав до світлини деінде. Франц Йосиф був цісар, який довго жив і який до тсго був "бабій". Так він приніс своїй дружині стетеву недугу. Та це не перешкождало йому бути "славним і популярним цісарем". В історії він не сам, бо яка різниця між ним і римським Калікулою з своїм конем-сенатором, чи Наполеоном з своєю Джозефіною, чи царицею Катериною (та й ще "великою") із своїми любовниками, чи Гітлером з своєю Евою Браун і "остаточною розв'язною" чи Сталіном з Алілуєвою і масовими чистками? Всі вони мали своїх обожнювачів.

З тих часів теж походить популярна пісня Ach, du lieber Augustin, Augustin. Августин — це

“історична постать”. Він був “фіякерник”, тобто візник, який любив випити. Так він однієї ночі йшов п’яний і упав у яму, в яку було поскидувано трупів, померлих від чуми чи холери. А вранці, коли прийшли забирати трупів на “переховання” до катакомбів, знайшли одного “живого трупа” й так тим врадувалися, що оспівали його у пісні. Так пробували розважатися віденці під час лиха, так увіковічили свого Августина.

Все це розповідав нам наш приятель-гід.

Очевидно ми обідали “по-віденському”: обід запивали в одному ресторані вином, “закушували” канапками і пивом у іншій каварні, а не десерт пішли на каву і “мельшпайзе”.

Вранці ми з’їли “континентальний сніданок”, тобто канапку й каву, спакувалися і виреєструвалися з готелю, бо мали нас забрати наші приятелі з Канади автомобілем до Фельдбаху. Але вони не приїхали, а тільки пізно переказали, щоб давати собі раду самим і ми, скориставши з нагоди, ще поїхали до Шенбрюну за Відень, до літньої цісарської резиденції. Це величезний парк з фонтанами, з палатами, не такими солідними, як Кайзергоф, але кімнати й залі умебльовані й декоровані пишно. Одна кімната так і називається “одномільйонова”, бо самі стіни в ній оббиті дорогоцінним американським червоним деревом

з уміщеними картинами — тоді це коштувало один мільйон, а що тепер?

На вечерю Малецький завів мене до ресторану під “Ратгауз” — під ратушею. Там є кілька ресторанів, залі величезні. Ми вибрали ресторан, де грала оркестра. Правда, тільки трьох музикантів, але грали самі віденські мелодії. Малецький замовляв для нас страви. Подали нам вино, не у пляшці, а налили до посудини, з якої треба його цідити до шклянки. Ця посудина подобала на посудину, з якої кормлять доживильно хворих у шпиталях. Спочатку ми не знали, як вино цідити, але скоро навчилися й треба було незабаром знову наповняти нашу посудину “рідиною”. На десерт Малецький замовив цісарську страву “кайзершмаррен”, тобто страву, яку любив цісар. В Австрії все має свою історію, не тільки цісарі, хоч найбільше історій тягнеться від них.

У міжчасі, коли ми повільно їли, а я думав про цю цісарську “шпайзе”, музиканти почали підходити до столів і грати гостям мелодії за замовленням. При столі ми сиділи оба, два чоловіки, й Малецького заінтригувало, чи вони підійдуть до нашого стола грати нам “любовні мелодії”. Він казав, що не прийдуть і, дійсно, вони нас поминули, пішли далі. При тому Малецький поглянув на мене й сказав, що я мусів забагато випити вина, бо моя міна виглядає, немов зако-

ханого. Тому радив мені відвернутися, бо музиканти могли б подумати, що ми “закохана пара” й прийдуть нам грати. Але вже було запізно. Музиканти, немов би відчували нашу розмову, й прийшли нам грати. Він замовив собі якусь віденську мелодію, а я — Love story. При такій музиці смакували мені навіть цісарські “шмаррен”, щось на вигляд кулеші, але солодкої, з мармелядою.

На другий день вранці ми мали більше щастя. Я довідався від о. Дзеровича про “англійців”, і ми долучилися до них у Шенбрюні, а звідтіля по полудні поїхали до Фельдбаху.

ДО ФЕЛЬДБАХУ

Фельдбах. Ціла історія української дивізії крутиться довкруги Бродів і Фельдбаху. Під Бродами вона починала свої бойові дії, а під Фельдбахом кінчала. А яка різниця. Під Бродами навіть не сміє ніхто згадати про тих, що там полягли, нема ні одного хреста — на своїй рідній землі. А під Фельдбахом — на чужині, всюди поховані вояки на цвитарях, гарно впорядкованих, з написами, хто тут поляг і коли. В довколишніх селах стоять пам'ятники поставлені для впавших воєнів дивізії. Всіма могилами, без винятку, опікується Австрійський чорний хрест.

Переночувавши у готелі Штайнера, який хвалився, що служив в есесівській дивізії від 1941 року, поїхали ми автобусами до Грацу, на цвинтар. Там відправив о. Михайло Ратушинський панахиду на могилі о. Данила Ковалюка, колишнього священика Дивізії, помолилися над пам'ятником для коло 500 жінок, які згинули під час бомбардування Грацу альянтськими літаками, відправили другу панахиду під пам'ятником поляглих українців, похованих на тому цвинтарі, оглянули високу колюмну-стовп, на якому різними мовами написано: "Не забудьте за нас, що ми згинули, пам'ятайте про мир", — написано мовами тих народів, які найбільше потерпіли у війні, але не написано по-українськи. По дорозі назад вступили до крипти, збудованої у пам'ять "жертв 1-ої світової війни". У крипті на стіні написано, що 1 676 чоловіків, жінок і дітей з Галичини стали цими "жертвами". Фактично вони — мабуть, багато більше, ніж написано — згинули в горезвісному концентраційному таборі у Талергофі з голоду, холоду й пошести. Нема там, очевидно, написано, що вони згинули з рук "цісарської влади", що це були в більшості випадків люди, які себе називали "русинами" й яких ревні австрійські урядовці та звичайно польська адміністрація і мадярські війська забирали цілими родинами з хат, виривали з народу й, кого не повісили, запроторили до

Талергофу, коли австрійські війська знову повернулися до Галичини й визволили її від російської окупації. Насправді, ця кругла каплиця не стоїть на самому місці табору, бо воно було більш придатне на летовище; вона стоїть на цвинтарі у Карльсдорфі біля Талергофу, але жертвам все таки поставлено пам'ятник, хоч відвідувач цього дивного пам'ятника питатиметься: “Якщо впали жертви війни, то де? Тут біля Грацу? Та ж тут не було фронтів, не було боїв, це було глибоке запілля Австрії”. Та й це добре. Бо де на Сибірі чи в Катині, чи деінде, де згинули тисячі, десятки тисяч чи мільйони людей, буде поставлений бо-дай такий скромний пам'ятник, як у Карльсдорфі, з написом: “Тут впали жертвами...”

Небо захмарене. Буде дощ. Ми їдемо двома автобусами на замок Гляйхенберг. Цей замок за тих кілька тижнів боїв дивізії в Австрії весною 1945 року став легендою. Довкола того замку велися бої й він переходив кілька разів — може раз-два — з рук до рук. Перед боями той замок був замешканий. Тепер ми їдемо вузькою доріжкою, серед лісу, вгору. Починає падати зливний дощ. Галуззя дерев обмиває великі вікна широкого автобусу із струмків дощу, що ллється по шибах.

Зупиняємося. Йдемо кількадесят кроків пішком, прикриваючися від дощу хто чим може.

Замок обведений колючим дротом; всередину не можна входити, бо він ще не відмінований. Господиня замку, яка походить з якогось моравського княжого роду, втримує біля замку “зоологічний город”, бачимо кілька серн, які лежать за огорожею і спокійно ремигають. Кажуть, що ця “княжна” з замку дуже нарікає на вояків дивізії, скаржиться, що ограбували замок, замінували його, а тепер там ніхто не має доступу; все пропало. Пізніше, під час зустрічі з майором Гайке, колишнім начальником штабу дивізії, він згадав, що вона є якась далека родичка його дружини.

Оглядаємо замок. Не виглядає він ані ім-позантно, але легендарно. Ось, такий незаметний замочок стоїть собі на вершку гори.

Їдемо долину й прямо на шосе й до однієї винарні. У великій винарні повно людей. Сьогодні четвер — свято Вознесіння, тому так багато людей. А нас ще коло 60 ввалилося. В нутку грає дуже голосно оркестра, грає австрійські мелодії. Якраз грає оту пісню, яку нас вчили в дивізії: “In meiner Heimat da blühen die Rosen”. Навіває якоюсь тугою. Це була романтична пісня, про батьківщину, троянди, кохання, дівчину. Чому такі пісні вчили у війську?

Присідаємося до однієї австрійської родини при великому столі. Замовляємо збанок вина і сало, ковбасу і ще там щось пікантне на свіжому

разовому хлібі. Всім це дуже смакує. Дехто замовляє ще раз, хоч не може всього з'їсти. Ті, що не можуть вже їсти, мене частують, і я не мусів замовляти цієї австрійської "канапки". Під впливом вина язика розв'язуються. Ми стараємося говорити по-німецьки, але язик плутається. Не приходить так легко німецька мова, хоч колись говорили по-німецьки. Австрійці питаються скільки в Канаді заробляємо. Перераховують на австрійські шілінги й похитують із здивування головами. Не знаємо, чи дивуються, що ми так багато заробляємо, чи може мало. Ми також під час нашого побуту автоматично в наших головах перераховуємо австрійські шілінги на доляри й дивуємося, скільки тут треба за все платити. Мабуть, це вже перша познака туриста, що він хотів би за все якнайдешевше платити, якщо взагалі не дістати щось даром.

Оркестра далі грає, а згодом йде на відпочинок, не на відпочинок, бо музиканти ходять з "напелюхами" збирати добровільні датки за їх гру. Тільки гроші не збирають в напелюхи, а в плетений кошик. Наша група користує з перерви й співає наших військових і народних пісень. Мабуть, ці пісні й спів найбільше враження роблять на самих "співаків", бо австрійці далі про своє гуртують, хоч напочатку притихли дещо.

Згодом оркестра знову починає грати, а наші починають танцювати. Перед в танцях веде один старий “англієць”, без кількох зубів. Він дуже задоволений і веселий. Має бути чому. Йому вже більш, ніж сімдесятка, а витупцює ще гей, гей. Його жінка англійка (без знаків наведення), видно, що “адорує” свого чоловіка, не тільки за бистрі танці, але він ще написав книжку “Шляхами мого життя” чи щось в тому роді. Розпродує її, а “вищій владі” дарує її, з своєю дединацією. Тільки бідаці рука не дуже хоче справлятися, бо це інакше польки крутитися, а зовсім інакше примусити невправлені пальці до писання та й чи тільки пальці. Його жінка має вишиту блюзну, яку вдягає на українські оказії, казали, що вона теж має багато фунтів — не ваги, а грошей. Тож “письменника” мати в хаті не зашкодить на старість.

Братство, — не організація — розбавилося. Навіть мені почало “роз’яснюватися” в голові, але чомусь, як завжди, я не використав свого доброго настрою, як той автобіограф, на польку, а встряв, якимось невинно в політичну дискусію, і то з ким, з молодого гарною жінкою. І про що ми дискутували? Очевидно, про наші національні проблеми — про генерала Григоренка. Якимось так вийшло, що наші погляди не годилися — вона з Англії — й хоч все відбулося культурно й ніхто

не вийшов ані переможцем ані побідженим — так мені здавалося, — мені чомусь стало прикро, що я це зробив. Ще здавалося мені, що я говорив дещо заголосно. “Але оркестра грала дуже голосно, тож я не міг шепотом говорити, а ще про Григоренка”, потішав я себе в автобусі в дорозі назад до готелю Штайнера.

У тій винарні зустрів я, після багатьох років, свого друга по зброї, “граб'ю” з Аргентини. Він багато не змінився, далі дещо пригорблений, постарівся, але я пізнав його без труду, хоч він мене пізнавав з трудом. Може це тому, що ми тільки у війську бачили себе кілька разів на “форкомандо” у Марбургу. Тоді він мав остроги на чоботях і, мабуть, шаблю, яку завжди носив. (А може не носив, — ах, та пам'ять, треба було записувати все, а так не хочеться). І ще одне тепер завважилося, що він був заклопотаний, що їсти і пити. Але ця австрійська “канапка” дуже йому смакувала. А колись: тільки йому дівчата були в голові — не сало.

У Фельдбаху все заворушилося після нашого приїзду — а може нам так здавалося, може тут часто так буває. Фельдбах — гарне місто, центр району чи “крайсу”, а чи може повіту. Казали, що має 5 тисяч сталих мешканців, але в ньому завжди — чи часто — перебуває 10 тисяч. Отже, ми належимо до тої другої п'ятьтисячки.

Поприїжджало начальство. Нашого голову забрало начальство міста — на чіюсь інтервенцію — до кращого готелю. (Навіть у такому малому містечку є кращі й гірші готелі). Приїхали також “німці”, тобто дивізійники з Німеччини. Вони тут, як у себе вдома, знають кого треба знати, почувуються добре. “Англійці” теж приїжджають майже кожного року, від кількох літ, але чуються як ми — “ауслендерами”; ми задовго жили між англосаксонами, щоб так швидко переставлятися на “австро-германів”. Тільки один з-посеред “англійців” чується тут добре — це Коваль. Але, мабуть, він всюди буде добре чути. Він живе десь недалеко Лондону, має добру посаду якогось P.R. чи щось тому подібне, і що найважливіше, знає, як поводитися і кому й що зафундувати. Він є всюди, всюди його знають, а як не знають, то через кілька хвилин знатимуть. Він малий, з червом, на якому сорочка має свою проблему з гудзиками, як вихор, де не появиться, там позрушує все довкруги себе. Він привіз для бюргермайстра Фельдбаху привіт від “меера” свого міста з Англії. Така поведінка не зовсім пасувала зорганізованій, упорядкованій групі “англійців”, які знають що де і як має бути.

З дигнітарів австрійської влади появились відразу бюргермайстер зі своїм “адьютантом”, шеф поліції, начальник “Камерадшафтсбунду”.

Сепп Мауререр, чоловік спритний, проворний, без однієї руки. Він в дійсності був відповідальний за свято, він провадив офіційною частиною. Більш нікого не було потрібно. Тут відразу виявилось, що в Австрії витрата грошей на візитівку, не даремна — титули шануються, також шануються становища, наприклад, голова якоїсь організації — навіть Братства дивізійників — шанується, як голова організації. У нашій еміграційній дійсності, чи діаспорі, як деякі з наших публіцистів недавно відкрили (певно читали біблію на старість) чи “поселенні”, як каже д-р Малецький, титули, а ще більше становища зовсім “спролетаризувалися” — у нас голова однієї організації, а ще політичної, — це не таке “ай-вай” для другої, і навпаки, не говорячи вже про якихось там гетьманців, дивізійників, упістів тощо. Серед австрійців для таких людей є і кращий готель, і сильніший стиск руки, і приємний усміх, і ласкаве слово. Одним словом — нація, яка мала цісаря, яка втримувала імперію, починаючи від русинів в Галичині, поляків, чехів, словаків, хорватів, мадярів, кінчаючи на італійцях; яка мала Відень, місто Штравсів і Легара, яка пережила “аншлюс” Гітлера, і далі має Відень, і Грац, і Фельдбах і замок Гляйхенберг. І скільки тих “встрічків” було і є ?

Отже, люди, які мали титули чи становища пішли увечорі на прийняття до бюргермайстра. Був туди запрошений і Коваль. Там теж приїхав д-р Отто Явс, голова австрійського крайового “Камерадшафтсбунду” і “Чорного хреста”. Перша організація — це ветеранська організація колишніх вояків, а друга займається втриманням цвинтарів і гробів вояків похованих в Австрії, всіх, в тому й вояків з Червоної армії.

НА МОГИЛАХ

У п'ятницю вранці “засяло сонце”, погода прекрасна, їдемо відправляти панахиди, скласти вінки й молитися за наших поляглих друзів, яких поховано на цвинтарях по довколишніх селах біля Фельдбаху. По дорозі наш “гід” в автобусі Петро Кіщук з Англії пробує пояснювати, де і які відбувалися бої, де хто стояв. Але це було в 1945 році. Хто знає тепер, де був тоді? Я знаю, що був поранений на “Штраднер когель”, але де той “когель”? Питався я кількох, але запитаний тільки замахував широко рукою, обводячи обрій, і показував: “Там за горою”. За якою?

— Тут стріляла артилерія, дуже стріляла! Там стояла санітарна частина, — пояснює через мікрофон автобусу Кіщук. Авторитетно. Хто йому заперечить?

Ось Гнас. Скромний, маленький пам'ятник на малому цвинтарі. На постументі збудований малий вояцький хрест, формою, як бачиться на військових медалях. На стіні постументу прикріплена таблиця з написом: "Dem unbekanntem Soldaten". ("Невідомому воякові") Біля пам'ятника три отці: протоєрей Паладій Дубицький, православний священник з Мюнхену, крилошанин Михайло Ратушинський з Англії та д-р Олександр Дзерович з Відня відправляють панахиду. По обох боках спереду вставляються по два сумівці й одній сумівці-дівчині з прапорами з Англії. Три прапори — всі з Англії. На одному повішена пропам'ятна зелена лента з датою 23. 9. 1978 з написом "Treue um Treue" — "вірність задля вірности". Всі інші стоять довкола, як кому вигідно, поміж цивільними гробами з малими й великими пам'ятниками. Співають панахиду. Один молодий чоловічина, доктор хемії Л. Мазур, з грубим молитвенником дякує. Йому допомагає Ю. Буцяк. "Англійці" горді — привезли з собою три прапори, сумівців в одностроях, представників багатьох організацій і навіть "дяків". Після панахиди священники проводять "Отче наш" і "Богородице Діво" — три рази. Потім співають всі "Вічная пам'ять", "Видиш брате мій". Складають вінок, — великий зелений вінок з синьо-жовтою лентою, — три представники несуть вінок.

Промовляє представник Братства з Аргентини Осип Ткачук. Примкнув очі. Говорить про молодь, майбутність нації. Його голову, обведену сивим хвилястим волоссям освічує сонце й робить волосся ще білішим. А “фотографи” вештаються довкола і цикають своїми апаратами. Бодай “флешу” не потрібно, бо сонце підійшло й його проміння відбивається від кам’яних плит і від лисих голів. Як вийде постать промовця на плівці фільму?

Цвинтар у Санкт Штефан. Це кам’яна споруда-плита, боки якої у формі двох квадратних стовпів. Над нею шпильчастий квадратний дашок, покритий гонтами. Дашок ззаду спертий на стовпи плити, а спереду на два дерев’яні стовпи. На плиті вгорі намальовані золотою фарбою голови вояків у шоломах — два ряди по три голови. Під ними, немов у вікні, список поляглих, похованих тут: 20 українських прізвищ, 14 німецьких, а 6 невідомих вояків. На пам’ятнику напис золотими великими літерами облямовує по обох боках і вгорі голови і список поляглих: “Die für das Vaterland gefallen, ehren wir am besten, wenn wir für das Vaterland leben”. (“Тих, які впали за батьківщину, вшануємо найкраще, якщо самі житимемо для батьківщини”).

Панахида, “Отче наш” і “Богородице Діво”, зложення вінна.

Промовляє д-р Остап Сокольський. Постаць його мала, але голос дзвінкий, несе далеко. Говорить емоційно: “...Ваша кров пролита — не була даремна... буде сповнена мрія державности нашого народу... той тризуб, під яким ви боролись і той синьо-жовтий прапор, яким ви пишались, переможе...”

У селі Бірнбаум пам'ятник притулився до муру церкви. Це подовгаста плита з чорним вояцьким хрестом, посередині якого на щиті білий тризуб, а на двох поземих рам'ях хреста “1943” і “1945” (дати існування дивізії). З правого боку плоскорізьба дивізійного лева (без корон), який оберся передніми лапами об хрест. Внизу напис: “Dem steten gedanken der für die Freiheit im Kameradschaft gefallenen Söhne der Ukraine und der Steiermark gewidmet” (“Присвячено вічній пам'яті синам України і Штірії, які у дружбі полягли за свободу”).

Біля церкви в лавах чекає довгий похід, спереду оркестра, чоловіки в ветеранських одностроях. Невже ціле село прийшло на нашу панахиду? З церкви доносяться звуки відправи. Починають дзвонити голосно дзвони. Люди виходять з церкви. За ними виносять домовину з мерцем. Це похорон якогось, мабуть, визначного члена “Камерадшафтсбунду”, бо багато людей в одностроях. Ми чекаємо на свою чергу, аж коли

дзвони перестануть дзвонити, бо заглушуватимуть нашу відправу.

По боках пам'ятника зелені кущі, покриті весняним цвітом. Починається панахида. Співові людей вторує гомін рою бджіл, які прилетіли по ранній мід. Складання вінка, "Отче наш" і "Богородице Діво", "Вічная пам'ять", "Видиш брате мій". Промовляє Ярослав Рутковський, голова Крайової управи СУМ у Великій Британії.

Бад Гляйхенберг. Тут при вході на цвинтар велика чорна плита на підмурівці; по обох боках на підмурівці дві бетонові підставки, в яких посажені квіти. Кілька жовтих квіток несміливо виставили свої голівки. На вершку плити вояцький хрест. Посередині, на верхньому краю тризуб, обведений зарисом щита. По обох боках щита дивізійні леви, стоять на задніх лапах і спираються передніми на боки щита. Над їхніми головами й під долішнім рогом щита по одній короні. Під тим, на цілу ширину, напис великими літерами: "Dem steten gedanken...", такий самий, як на пам'ятнику у Бірнбаум.

Панахида. "Отче наш" і "Богородице Діво" — тепер тільки один раз. "Вічная пам'ять" і "Видиш, брате мій" — тепер вже не так грімко. Промова Романа Дебрицького, голови Братства кол. вояків 1-ої УД УНА Німеччини.

Траутманнсдорф. На невеличкому військово-

му цвинтарі стоїть пам'ятник, квадратний стовп з чорного граніту, на постументі з двох сходів. На верху стовпа чорний військовий хрест, на передній стіні якого вирізьблений золотий тризуб у колі. Спереду пам'ятника вирізьблений дивізійний щитик з левом і трьома коронами. Під ним напис:

СПІТЬ ХЛОПЦІ
СПІТЬ ПРО ВОЛЮ
ДОЛЮ ТИХО СНІТЬ
ПРО ДОЛЮ
ВОЛЮ ВІТЧИНИ
ЧИ Ж МОЖУТЬ БУТИ
КРАЦІ СНИ?

Kämpften und starben hier für die Freiheit
die Söhne der Ukraine, angehörige der 1. Division
der Ukrainischen National-Armee.

Im stillen gedanken
die Kameraden in Grossbritannien
ObWU — 1976.

(Німецький текст: Тут боролися і впали за свободу сини України, вояки 1-ої дивізії Української Національної Армії. У глибоких думках — друзі з Великої Британії — ОБВУ — 1976.)

По відправах промовляє д-р Святомир Фостун, ген. секретар ОБВУ. Починає тужно: "...Доля судилась так, що не квітчають наші дівчата їхні

могилки, не наспівує їм вітерець мелодій рідної землі...” Його голос кріпшає: “...Вони пригадують нам, щоб і ми й далі продовжували боротьбу за визволення України — продовжували те велике і святе діло, за яке вони поклали своє життя. І ми знаємо, що їхня кров пролита ненадаремно...”

Гляйхенберг. А може Бад Гляйхенберг? Ні ми вже були в Бад Гляйхенбергу. Повертаємося вже до Фельдбаху. В автобусі загомоніло веселіше. Зближаємося до свого готелю.

У Фельдбаху великий цвинтар. При самому вході найкращий і найбільший пам'ятник поляглим воякам дивізії. Стоїть він при входовій брамі у нутку, ніби боязко сховався в розі цвинтаря. Це пам'ятник роботи відомого скульптора Григорія Крука з Мюнхену. Він складається з трьох струнких білих плит, заокруглених вгорі дугою. На середній, найширшій та найвищій плиті плоскорізьба — янгол підтримує голову раненого вояка; вояк у шоломі, з перев'язкою через рамено, в якій його ранена права рука; вояк схилив знеможену голову. Руки опущені, долоня на долоні, але держить кріс при собі. Очі замкнені. У правій руці янгола горить смолоскип.

На бічних плитах, під маленьким вирізьбленим хрестиком імена загинутих вояків — по-українськи, а на другій — по-німецьки: “Кузь Володимир, хор. 8. III. 1921 † 24. IV. 1945, Калуський Ігор

30. V. 1918 † 15. IV. 1945”... — разом 17 відомих прізвищ, а на кінці: “і багато невідомих вояків 1-ої Української Дивізії УНА”.

Цей військовий цвинтар, на якому поховано вояків з 1-ої і 2-ої світових воєн, впорядкований, з рівними бетонними хрестами на могилах й іменами та датами поляглих. На деяких був тільки напис “Zwei unbekannte deutsche Soldaten”. (“Два невідомі німецькі вояки”). Цвинтар положений під горою й, поглянувши з долини, виглядає, що ці хрести збігаються й перехрещуються рівними рядами — творять геометричні візерунки.

На самому верху гори, поховано у спільній могилі багато червоноармійців. Їм теж поставлено пам’ятник. Це місце відгороджено плотом й воно якимось здається “забуте Богом і людьми”. Тут нема ні хреста ні могили, трава розстелилася рівною площею.

Люди розходяться поміж хрестами, а в нутрі цвинтаря, під пам’ятником для вояків дивізії відправляється панахида.

По відправі промовляє о. Ратушинський. Після нього виступає Мирослав Бігус, якому, мабуть, пригадалися бої, трагедії, терпіння на фронті. Він каже: “Я вам ліпше розповім”. І розповідає: про хорунжого Кузя, якого ім’я на самому першому місці на плиті пам’ятника. Розповідає, як його у ніч його смерті послали на розвідку, на

яку ніхто не хотів іти, а сотня Кузя також далеко не зайшла. Бігус був на постю батальйону. Там по телефоні командир полку вимагає звіту, як іде розвідка. Винахідливий Бігус бере трубку телефону й стріляє із своєї рушниці-автомата, щоб було чути на другому кінці лінії — у постю полку — як проходить “завзятий бій”. Приходять хлопці і приносять забитого хорунжого Кузя.

Він починає розповідати про другий епізод, другого раненого. Розповідає у дуже дрібних деталях, як би пригадував собі оці дні, години, хвилини, здається навіть секунди, які проминули давно й ніколи не вернуться...

Скінчив. Сьогодні — шість панахид, а скільки “Отче наш”-ів, “Богородиць”, промов... Завтра під сьомий пам’ятник. Завтра буде велика парада.

“ПОЛІТИКА” І “ДИПЛОМАТІЯ”

Ми в готелі. У нашому готелі примістився один німець, який приїхав з-під Мюнхену, молодий, коло 30 років. Він дуже привітний, підходить до кожного, говорить — в руці шклянка вина. Він прапороносець на відправі під пам’ятником парашутистів німецької армії, які впали під Фельдбахом. Ця відправа відбувається кожного року в

цей час. Він відбув свою службу у частинах парашутистів, тепер столяр, знає дещо по-англійськи — він брав лекції англійської мови — 20 годин. Тепер він ходить від одного до другого й говорить. Підійшов до мене. Показує якісь “пашпорти” — мисливські й ще якісь інші. Веселий. Розповідає якісь історії. Не знаю, чи йому вірити. Він каже. “Я люблю свою дружину і 1000 інших жінок”. Це йому вірю. Він мене питається, чи я зустрівач Штефан. “Штефан, хто? — допитуюся, — звідки, як називається?” Ніхто не знає. Знають тільки, що він “Штефан”. Як можна його не знати? “Ти не українець, як не знаєш Штефана”, — каже мені парашутист.

По вечері йдемо до іншого готелю. Може там зустрінемо ще когось? Там сидять за столом “мюнхенці”, а між ними о. Дубицький. Розповідає, голосно, виразно, як він прийшов з Волинським легіоном до дивізії, але вже після кількох днів відлучився до запасного полку чи деінде, а там прилучився до штабу ген. Шандрука.

Пізніше долучуюся до групи “англійців”. Там фундують коньяк, кожному, мені також.

Тут я довідався про “дипломатичні переговори” між австрійцями й нашими. “Англійці” домагалися, щоб під час посвячення пам’ятника був піднесений український національний прапор і відспівана “Ще не вмерла”. Якщо так не буде, не

будуть брати участі у посвяченні. Це ультиматум! Австрійці — нейтральна держава. Недалеко Відня Братіслава, недалеко Фельдбаху — Угорщина. Вони мусять втримувати “зблянсований нейтралітет”. Хто їх буде боронити перед такою силою? Але австрійці теж мають історичну традицію імперії. Вони кажуть: “Буде піднесений прапор, хоч він інший від прапору України, тої в ООН, буде відспівана пісня”. Вони знають, як задовольнити “галіцієр”; вони знають, що зробити, щоб “вовк ситий був і ціла коза”. На дипломатичній мові пояснюють так: Піднесення прапора буде на кілька хвилин під час відправи. Тоді панує “царство” Боже, за яке відповідає священик, а не австрійська влада. Наприкінці посвячення буде відспівана “пісня”.

Мабуть, така вже вдача людини, що вона — хоч не хоч — мусить переговорювати, чи точніше сказати торгуватися. Може це залишки якогось інстинкту первісної людини, яка почала гуртуватися, спілкуватися і при тому обмінюватися товаром і думками. А тепер це розвинулося у різні видозміни спілкування: політики дебатують, бізнесмени контракують, дипломати пертракують, а українці “узгіднюють” — чи шукають компромісу, якщо хочуть і мусять. А якщо не мусять і не хочуть, тоді б’ються.

Так і тут узгіднили справи з австрійцями, бо що було б, як би австрійці не погодилися на піднесення прапора, на промови, на спів? Австрійці могли б і самі посвятити той пам'ятник, який вже собі своїть скромно, нікому не заважаючи.

Але така вже доля українського вояка: пішов до Дивізії боротися за Україну, а “боронив” Австрію, яка в той час не існувала, бо була частиною 3-го німецького райху. Здається, що вже у кращій ситуації були наші батьки, бо бодай знали за кого йшли вмирати — одні за цісаря, а другі за царя.

Тут я ще довідався, що бюргермайстер Фельдбаху власник фірми будови пам'ятників на цвинтарях, а один “шеф влади” має свій ресторан чи готель. В один вечір відбувалися ще наради управ ветеранських організацій Канади, Німеччини, Англії, Аргентини. Мав ще приїхати представник Братства з Америки, але десь в дорозі “забарився”. Ніхто одначе навіть не запитав, що бракує представника “найбільшої потуги” на світі (дехто каже, що США вже не найбільша потуга).

ЩЕ ОДИН ПАМ'ЯТНИК

Субота. Дуже гарна погода, сонячно, тепло. Вранці вибираються усі недалеко ринку, пару сот метрів від пам'ятника. Пам'ятник невеликий, з мармуру, заслонений синьо-жовтим прапором. Біля нього з обсях боків стоять два почесні стійкові — М. Кучер з Канади, і М. Кормило з Вел. Британії, оба у ветеранських одностроях — гранатовий піджак з емблемою на лівій груді, в сірих штанах. Австрійські "бунди" теж зібрані, є оркестра, багато прапорів. Вирушують під ратушу, біля церкви. Пам'ятник притулився біля стіни, збоку якоїсь будівлі, на якій намальований великий хрест, подібний до дивізійного, а на хресті лев, подібний до дивізійного, а над ним велике бронзове коло. По боках по три особи, в різних одягах, які простягають руки вгору до цього колеса. Але це не має нічого спільного з посвяченням дивізійного пам'ятника. Колесо — це хліб, — а цілий стінний живопис представляє змагання людства за хліб: "Brot für Leben der Welt", як показує підпис під живописом.

Перед стіною застелений стіл, входять священники: Дзерович, Дубицький, Ратушинський і

парох місцевої церкви Леопольд. Збону стола, подієм, мікрофон.

Головну промову виголошує д-р Явс з Відня. Говорить про дивізію. Від українців говорить д-р Малецький, по-німецьки, теж про дивізію, про трагічні події в нашій історії, натякає на українсько-австрійські стосунки, говорить ефективно, навіть виглядає, що пригадав собі віденський акцент. “...Не заламались українці, — каже він, — і далі з твердим переконанням стремлять до свого ідеалу — здобуття і закріплення своєї державності... Одначе жертви українського народу, між ними танож життя тут поляглих молодих воїнів не були даремними. На фірмаменті Сходу вже видне світання: вказівна на годиннику історії зближається до нашої щасливішої години...”

Далі промовляє Богдан Микитин, голова ОБВУ, по-українськи. Перекладає йому Роман Дебрицький. Він каже, що “...сини далекої соняшної України боронили цю країну від наступаючих переможних советських армій... росили своєю кров'ю цю австрійську землю. Вони не полягли в ім'я загарбництва, поневолення і панування, а покладали своє життя в обороні людських ідеалів, справедливости та гідности людини й народу... Їхню велику і святу жертву гідно оцінив австрійський народ і вшановує їхню пам'ять...”

Говорить теж полковник Євген Рен, себто колишній майор легіону “Нахтігаль” і української дивізії, Побігуший. Він говорить по-німецьки, з твердим слов’янським акцентом. Цитує Клявзе-віца і австрійського письменника Петра Розггера, який помер 63 роки тому: “Тих, які полягли за батьківщину, вшануємо найкраще, якщо самі житимемо для батьківщини” — це ж напис на пам’ятнику у Санкт Штефан.

Говорить ще о. Дубицький по-українськи, йому ніхто не перекладає. Він говорить голосно, заголосно. Говорить про все, навіть згадав УНРаду.

Коротка відправа. Відслонення пам’ятника. Синьо-жовтий прапор вигинається дугою над пам’ятником під подувом вітру. Грає оркестра. Посвячення і кроплення свяченою водою. А по церемонії репрезентації складають вінки — йдуть під пам’ятник по три особи з вінком — багато вінків, від кожної держави, з якої приїхали представники, від кожної ветеранської організації. (У кого ці вінки куповані?)

Потім запрошені гості йдуть на святковий обід, бо нема місця для всіх. (Як виявилось пізніше, пускали на обід усіх, запрошених і незапрошених, аж під кінець не стало місця для дійсно запрошених). По обіді нагороджують австрійських “камерадів” українськими медалями і грамотами. Кого там не було? Голови і заступники

голів крайових, окружних і місцевих “Бундів”, бюргермайстри м. Грацу і Фельдбаху, шеф поліції, архітект пам’ятника (він же і бюргермайстер) і, очевидно, майстер-будівник і навіть фірма, що працювала довкола пам’ятника. Австрійці із свого боку нагороджують наших “камерадів” своїми золотими і срібними хрестами і медалями: д-ра гауптмана Малецького, д-ра Фостуна, гауптмана Бігуса, лейтенанта Микитина, лейтенанта Гавірка, д-ра Сокольського... усіх не запам’ятаєш, тим більше, що викликали спочатку з офіційного списку, а згодом і з неофіційного списку. Нагородили і Ковалю. При врученні сказали, що дають йому медаль за те, що приїжджає до Фельдбаху з товстим гаманцем, а від’їжджає з худим. Зате Коваль дістав золоту медаль і “рясні оплески”.

По полудні їдемо ще на відправу під пам’ятник парашутистів. Це височезний стовп, на підвищеній околиці під Фельдбахом, видно його здаля з шосе. На горі стовпа сидить орел, готовий до “пікування” — це символ-відзнака парашутистів. Один пам’ятник для всіх поляглих парашутистів, він вищий та імпозантніший від усіх наших, навіть як би поставив наших сім пам’ятників, порозкиданих по різних цвинтарях, один на одного. Сюди раз у рік приходять усі громадно і споминають поляглих, а не як наші “туристи” їздять по селах і самі, немов би, крадькома, молять-

ся на кожному цвинтарі. Хочуть помолитися за кожного. Та чи це можливе? Багато цих вояків дивізії ще лежать по різних полях; багато не знайшли. Ось, розповідав А. Софінський. Він втік після капітуляції з фронту з німцем і своїм другом-дивізійником. Вони попали на відділ червоноармійців. Їхній офіцер спитався, нуди вони йдуть. Його товариш-українець відповів йому по-українськи, а той офіцер на місці його застрілив. Сам Софінський говорив по-німецьки й так їх відпустили. Де той вбитий похований? Хто за нього молиться?

Знову коротка церковна відправа, знову коротка промова німецького представника й українського, сурма, гра оркестри. Згори добре видно місто Фельдбах. Нічого спеціального. Різні будівлі, доми й домики, з другого боку простягається підгір'я. Там десь є й "мій Штраднер когель".

Вертаємося до ресторану на спільну зустріч. Тут повно людей, тісно. Сідаємо за стіл, замовляємо. Грає оркестра. Дехто танцює. Слідує теж виступ групи дівчат, які співають австрійські пісні. Вертаємося до готелю. Тут гамірно — це наш останній вечір. Завтра від'їжджаємо до Мюнхену. Тут теж мій добрий знайомий німецький парашутист, тут з ним є й Штефан. Це вояк дивізії з артилерії, високий, кремезний, з щирим усміхом. На його голові червона беретка німецького

парашутиста, з відзнакою-орлом, яку він отримав від німця. Я з “Штефаном” відразу знайомлюся. Випиваємо пиво, а за ним брудершафт. Мені впала в око його беретка. Питаюся його, чи можу спробувати. Вбираю на свою голову. Пасує. Робимо спільно світлину. Навмисне забуваю зняти беретку. Через якийсь час питаюся Штефана, чи не міг би він зробити мені подарунка з цієї беретки. Запевняю його, що моїй жінці це дуже сподобається. Добряга Степан навіть не моргнув оком: “Бери”, — каже, — хай буде тобі на здоров’я”. Ми ще раз стукнулися шклянками.

Дехто ще вибирається на Службу Божу, яку відправляє о. Дзерович у місцевій церкві. Простора католицька церква, з відкритим вівтарем, майже не розмальована. О. Дзеровичеві прислуговує маленький чоловік. Думав я, що це його дяк з Відня, але це Михайло Машовець, син офіцера УНАрмії. Він православний з Грацу. Мені сказав, що любить служити у церковних відправах. Після Служби Божої “англійці” і “німці” співають нову для мене пісню “Спаси чи хорони нашого патріярха”, якого о. Дзерович не споминав під час відправи.

ЮВІЛЕЙ “КАМЕРАДШАФТСБУНДУ”

Рано в дорогу, до Мюнхену. Присідаємося до автобусу “англіїців”. Сиджу біля полковника Рена. Він цілу дорогу турбується, чи ми встигнемо оминати натовп автомобілів під Мюнхеном, щоб прибути додому непізно. Турбується, що небо захмарене, бо автобус не зможе скоро їхати. Розповідає, що був у США, на з’їзді кол. “легіонерів”, було їх тільки кільканадцять. Йому сповниться незабаром 80 років. Сподівається багато привітів-поздоровлень з тієї нагоди.

Але ми не їдемо прямо до Мюнхену. Ми “рано-вранці” запрошені на свято з нагоди 60-річчя районного “Камерадшафтсбунду” у Бад Гляйхенбергу. Доїжджаємо на місце збірки. Коло кілометра за Бад Гляйхенбергом, під якоюсь старою залізничною станцією, над малим потічком. Там стаємо “в лави”, чекаємо, чекаємо, як й інші відділи австрійських ветеранів. Врешті дочінуємося команди. Грає оркестра, а при її звуках маршують всі відділи, яких 200 метрів на площу під станцію. Перед кожним відділом йде малий хлопець з написом назви місцевости, звідки той відділ походить. Перед нашим відділом йде ав-

стрійський хлопець з написом “Ukrainia Soldatenverband” — ми далі екзотична “Українія”.

Після такого “апелю” наказ “Розійтися!” І тут є до чого розійтися. Тут розставлені столи, на столах продається ковбаса, напуста й ще інша перекуска. Не обходиться і без шнапсу, пива. Австрійські дівчата, одягнені в народні строї, ходять поміж ветеранами з пляшкою і чарками та частують охочих спеціальним “австрійським трунком”, очевидно за шілінги. Це добре подумано, бо ще треба буде довго настоятися, поки скінчиться свято, добре казали мудрі цісарські вояки: “Нема руму, нема штурму”.

Нарешті “стара війна”, — бо переважна більшість — це ветерани 2-ої світової війни — підкріпившись, знову стає в лави. Маршусмо під гору. Знову стаємо й чекаємо на дальший наказ, а дівчата тепер ходять з кошиками, повними різних присмаків, фосами вздовж рядів і далі заохочують до перекуски. Ідемо далі, проходимо через містечко й стаємо на квадратній площі, обведеної з трьох сторін курортними готелями — це Бад Гляйхенберг, купелеве курортне місто. Коли йдемо вулицями, нам приглядаються гості вздовж дороги, з вікон. Згадується, як колись приглядалися нам вздовж вулиць і з вікон, як колись маршувалось рівним кроком, як колись рівномірно відбивалась луна від підбитих цвяхами військо-

вих черевиків, як йшов наказ “Айн лід!” чи “Пісня!” і: “Машерують добровольці, як колись ішли стрільці...” В людей бачилося здивування, коли ми маршували через чужі міста; “Що це за військо, що так гарно співає? Що це за військо, що так маршує?” Дівчата з вікон помахували руками, усміхалися.

Янось відрухово віднаходиться крок, хочеться вирівняти лави, але черевики не лишають ніякого звуку, крок губиться, про пісню нема що думати... Але люди далі дивляться, дівчата тепер не махають руками, хоч деякі усміхаються, іншою, не такою як тоді усмішкою...

Приходимо на сквер поміж курортними готелями. Перед нами під горою збудована велика трибуна, на якій відправляється Служба Божа. Перед трибуною сидять на кріслах почесні гості, а збоку стоять прапори. Багато. Відправа йде, священник говорить проповідь, достойники сидять перед престолом, тільки наших представників нема, чомусь на півдорозі завертаються наші прапорноносці. Але справа вияснюється дуже швидко. Ми залишаємо Бад Гляйхенберг під час відправи, бо замовлено обід на полудне в ресторані під містом, щоб там “набратися сил” до дальшої дороги на Мюнхен, а ціла парада буде тривати довше. Отже, наші представники були запрошені до почесних крісел, наші прапори були вітані се-

ред прапорів австрійських ветеранів, але обід є обідом. Тому був даний наказ перехопити прапороносців, які вже автоматично йшли туди, де стояли всі інші прапори, й завернути їх до автобусів.

На обід було призначено тільки одну годину, але, очевидно, хто коли скінчить обід за одну годину. Одна година розтягнулася на дві “з гаком” і тому полковник Рен так хвилювався, коли їхав спізненим автобусом. (Чомусь під час туристичних прогулянок найулюбленіший час — це зупинки в ресторанах).

Полковник Рен, чи як його всі знали в дивізії — Побігущий, — це “вояк з крові і кістки”, тому зрозуміло, він не може погодитися з такими “відхиленнями” в цивільному житті. Він провів більшість свого життя як професійний старшина польської і німецької армії (легіон, дивізія), то як йому зрозуміти оце все. Вже в дивізії про нього ходили “легенди”, легенди про його точність, про його дисципліну, про його вишкільний талант. Він був жорстоко-вимогливий від рекрутів — він навіть сам своїм носом нюхав їхні ноги, щоб переконатися, чи вони їх мили перед сном, як “присягалися” його рекрути.

Прийняв він ім'я “Рена”, здається, з двох мотивів, як мені “інсинував” професор Горбач пізніше, один: “Рен” — це псевдо славного коман-

дира УПА; другий — це те, що німці не могли вимовити його імени “Побігущий” правильно й воно звичайно звучало щось як “Пучігучі”, а йому це вже надоїло, — як великому педантові — і тепер на всіх офіційних виступах він є полковник Рен.

По дорозі до Мюнхену ми знову зупинилися в одному ресторані на перекуску, а на границі в Зальцбургу ще раз, щоб піти до крамнички й щось купити. Злакомився я також піти до тої крамнички не так, щоб “щось” купити, а щоб подивитися. Але за те добре попівся, бо купці — це хитрий народ: впустити до крамниці — впустили, а вийти — ні. Став на виході продавець і не пускає — мусиш вийти проходом попри касу, а там стоїть черга. Нема ради, став і я в черзі, але з порожніми руками, бо нічого не хотів купувати. Але яось не приємно чекати в такій довгій черзі, не купивши нічого. Вийшов я з черги й таки купив коробку шоколаду з портретом Моцарта.

До Мюнхену вже ми їхали без пригод і заїхали під вечір — до т. зв. “Інтернату”. Там нас усіх примістили на нічліг, але ще перед тим ми відвідали бар в самому Інтернаті. Тут у барі я собі усвідомив, що я вже майже закінчив свою подорож довкола світу — ще тільки у Мюнхені піти на головний залізничний двірець і зробити собі світлину на пам’ятку і доказ.

У МЮНХЕНІ

Мюнхен. Тут я прожив два роки, незабаром по війні, коли вийшов з американського полону. Тут “пропадала моя найкраща молодість” у біді в гуртожитку, у часто безнадійній безтурботності, в якій ми всі “забавлялися”, як вмiли й які були можливості. Наша кімната була ч. 1 на другому чи третьому поверсі “Фюріхшуле” на Рамерсдорфі. Мешкало нас у кімнаті понад двадцять. Були тут і старі старшини з польської армії, переклададачі з німецької армії, підпільники, молоді старшини, підстаршини й стрільці з дивізії, яких або позвільняли або які повтікали з полону в Італії; був професор, були й магістри (правдиві), були й бійці УПА, чи бодай так твердили, затримувалися й різні переїзdnі люди, які переночовували чи мешкали тільки так довго, щоб “виробити собі кеннкарту”, одну ніч ночував навіть поет Юрій Клен, одну ніч якийсь генерал, вояки УПА, які саме тоді пробилися рейдом на захід, поворотці з полону з СРСР, які там скривалися як німці. (Один з таких поворотців, коли вставав вранці, автоматично нас здоровив: “Гуд морген”. Знову поручник дивізії Володимир Яворський розповідав, як він скривався як німець серед німецьких

полонених, коли поранений попав у полон у битві під Бродами. Коли його взяли у полоні на операцію, радянські лікарі, думаючи, що він німець, наголосно турбувалися, що не мають наркози для його операції і мусять Яворського різати притомним. Він, почувши таку “новину”, перелякався так, що почав стогнати. Але і в переляку пам’ятав, що треба стогнати по-німецькому — “ав-ав”, а не по-українському — “ой, ой”. Подивився на нього один з лікарів та й каже: “Що то за німачисько, що вже тепер зблід і стогне, хоч ще нічого йому не робимо. А що буде як зачнемо його різати?”)

У тому гуртожитку були ще й інші кімнати для студентів, для студенток і ще такі “засекречені”, до яких мали доступ тільки довірені люди, бо це був гуртожиток під опікою ОУН (Бандери).

Майже всі студенти були записані або на німецьких або українських високих школах. Я хотів був записатися на німецьку техніку, але в той час без протекції така штука була неможлива. Тому я вписався на УВЕС (Українську високу економічну школу), а це тому, що я в полоні записався був на курс бухгалтерії й думав, що тим швидше досягну титулу “економіста”. Записані були майже всі, але скільки студіювало? Може половина, а може й ні. Були й такі, які студіювали “позаочно”, тобто на виклади не ходили, а тільки

передавали до підписування професорам індекс та купували впрями, щоб їх здати на час. На залі були різні "типи". Був один такий студент, який часто лежав на ліжку, роздумуючи не знати над чим, і час до часу пчихав. Ми через деякий час запримітили, що він виривав собі з носа волоски й, коли вирвав волосок, тоді голосно пчихав, ніби давав знак про успішне закінчення своєї операції.

Спритніші мали подвійне помешкання: одне в таборі, а друге в гуртожитку. Вони часом привозили харчі з табору, й тоді й ми "голодні" дещо скористали, коли такий студент мав "милосердя". Інші привозили самогон й найперше старалися продати одну "бутлю" комусь на залі. Якщо хтось траплявся "грошовитий", тоді купував й починав гостину. В такій ситуації завжди щось знаходилося на перекуску, хтось пражив цукор, щоб заправити самогон й зробити з нього "медівку". Але це не вдавалося, бо самогон завжди смердів самогоном, особливо для мене. Я пробував його пити, але завжди хворів й потім не міг їздити кілька днів трамваєм, бо від самогону крутилося мені в голові.

Крім таких розваг, ми ще студіювали, грали в бриджа, грали відбиванку, футбол, дехто їздив на лещата, дехто з відважніших женився, дехто промишляв, тобто "паскував" чи купував і перепро-

дував на чорному ринку по таборах переселенців цигарки, папірки, по які треба було ходити через Альпи до Австрії.

Один такий невинний “паскарський” інцидент приспішив мій виїзд до Австралії. Якось так сталося, що в один день на нашій залі лишилося нас тільки двох, я і Бровінський. Нагло входить до кімнати наш знайомий Івашно й каже: “Чи не хочете ви оба дістати гарну харчову пачку зі Швейцарії?” — Що за питання? Ми не хочемо? “Очевидно!” — відповідаємо з захопленням, та й уявляємо пачку, повну шоколяди, папіросів, різних консерв. “Але ви мусите виконати маленьке формальне завдання, — каже наш знайомий, — підписати документ на пачку”.

Ми дуже радо погодилися, поїхали з ним до якогось “ґастгаузу” аж за Мюнхен. Там він нам зафундував по пляшці пива й там ми зустріли якогось панка. Тут таки нам казали підписати “папери”, але не тільки за себе, але за цілу “Фіріхшуле”. Вони вже мали готовий список і нам сказали, що всі мешканці гуртожитку дістануть такі пачки, але їх нема як позбирати до підпису. Ми не довго думаючи, попідписували на вказані місця, бо все виглядало гаразд — ми побачили на списку правдиві прізвища наших товаришів і знайомих, а Івашно гарантував своєю присутністю.

Але вже через кілька днів прийшла до гуртожитку поліція, щоб перевірити справу “допомоги Швейцарії для Німеччини”. Виявилось, що “гешэфтары” по обох боках кордону “натягали” одну швейцарську харитативну організацію “фіксуванням” списків потребуючих і так на цьому дуже добре заробляли, бо ніхто з таких списків не отримував ніякої допомоги. Не отримали й ми обіцяної пачки, ані ніхто з мешканців гуртожитку.

Я вже тоді думав десь виїхати, а ця пригода додала мені поштовху й я зголосився до Австралії, до якої набирали тоді й не робили труднощів для вояків дивізії, й один мій приятель Гурик чомусь також вибрав Австралію й мене до неї легенько заохочував, тому я, не довго думаючи, мимохідь, розпочав свій перший етап подорожі довкола світу...

Тепер я знову у Мюнхені. Тут я закінчив вже свою подорож. Ніби я знав Мюнхен дуже добре, але тепер після 30-ох років, він для мене чужий, незнайомий. Ніби вулиці так само називаються, трамваї так само їздять, але вони не такі самі. Багато зелені — це понасаджувано. Довкола міста йде три “рінги” — автостради, яких перед тим не було. Їздить підземка, якої тоді не було. У трамваях інші порядки, ніхто не продає квитків, а кожний пасажир відбиває свій квиток в автоматі-годинникові, і мусить купити

квитки також в автоматі. І треба вирахувати самому, за скільки купити, бо ціна квитка залежить від віддалі чи зони, яку переїжджається. Розговоритися німецькою мовою важко, язик якось не хоче до німецької мови “наламатися”, дуже часто вплітуються англійські слова.

Тепер я знову в гуртожитку, але іншому — на Швабінгу. Тепер він називається “Інтернатом”. Цей інтернат також під управою УВФронту. Це в дійсності гуртожиток для дітей-українців, яких сюди віддають батьки з-поза Мюнхену, а двоє є навіть з Англії. Ці діти ходять до звичайних німецьких шкіл, а увечорі вчаться українознавства в Інтернаті. Діти різного віку. Інтернат служить теж за “готель”, особливо під час вакацій, коли доволі місця, та й в інший час, бо є вільні кімнати. Цей “готель” відносно дешевий і добрий й тому з нього користає багато наших туристів. Очевидно в ньому є також малий бар.

Директором інтернату — Володимир Ленин, гарно нас вітає, й приймає. Він каже, що є плян зробити з інтернату цілоденну українську гімназію, але це важко прийдеться. Знову інші говорять, що це неможливо, бо нема дітей. До інтернату віддають деякі дітей “з проблемами”, думаючи, що під наглядом вони “направляться”, дають дітей теж і патріоти, яким залежить на тому, щоб виховати їх в українському дусі й зберегти

для української громади. (Тут приводить двоє своїх дітей Наталка Бандера, дочка Степана Бандери). Біда тільки, що мало дітей, і не тільки в нас, а й серед німців також менше родиться дітей.

Перший день у Мюнхені проводжу на відправлюванню панахид. Тут ще затрималися на один день “англіїці”, щоб, вже традиційно, відправити панахиди й зложити вінки на гробах Степана Бандери, Степана Ленкавського й Лева Ребета. Тому вранці їдемо автобусами на Waldfriedhof. Через цвинтар рушаємо походом, з прапорами, на гріб Ленкавського. Його могила лежить на українській секції цвинтаря. Побіч нього похований мельниківець Дмитро Андрієвський. Ця секція на сто гробів вже зайнята й німці дали другу секцію для українців. Всі пам’ятники на могилах майже однакові — малі і скромні у порівнянні до німецьких пам’ятників. Тут поховані майже всі визначні політичні, наукові й громадські діячі з усіх земель України, з усіх партій, з усіх середовищ, з усіх віровизнань. Читаю деякі прізвища: домовий прелат його святости Папи, генеральний вікарій о. Петро Голинський, Іван Бутковський-“Гуцул”, генерал Микола Капустянський, сотник УГА Гнат Мартинець, о. Іван Томашівський, д-р Ростислав Єндик, Осип Бойдуник, Філярет Щуровський, Блянка Бачинська, основоположник Со-

юзу Українок в Україні, Петро Курінний, о. д-р Михайло Коржан — ректор УТГІ, Спиридон Довгаль, Михайло Рудко (керівник ЗУАДК на Європу), Dipl. Kaufmann von Stryjski, dr. Michael Müller, Ярослав Войтович (хорунжий дивізії, якого в молодому віці засипала снігова лявіна на Вацмані в Альпах) — мертва енциклопедія українознавства.

Усі сто спочили в могилах один побіч одного; не політикують, не полемізують, не сваряться православні з католиками, східняки з західняками, бандерівці з мельниківцями, уенрадівці з угаверівцями — тут тихо. Тут також пам'ятник — круглий стовп — тим, які "Für die Freiheit der Ukraine gefallen" (які полягли за волю України). А ціла ділянка виглядає на військовий цвинтар, пам'ятники стоять, як вишиковане військо в рівних рядах. Може це неплянована символіка, бо всі, які тут лежать, були "воїнами" за українську справу. Усі пам'ятники стоять, тільки один "впав", лежить перевернений на траві. Чи піднесе його хтось і поставить на належне місце?

Мюнхен негайно після війни був центром українців на еміграції. Тут були майже всі політичні й громадсько-суспільні установи. Тут теж, після нашого звичаю, було висипано могилу в пам'ять тим, які полягли за волю України. Але для впорядкованої німецької системи це не було зрозуміле й німці розпорядили, щоб замість могили поставити пам'ятник.

Панахида за спокій душі Степана Ленкавського, голови проводу ЗЧ ОУН, та разом і під пам'ятником поляглим, який стоїть побіч. Складання вінків, коротка промова.

Маршуємо до пам'ятника Степана Бандери. Він не лежить на українській секції, бо тоді, коли його вбило КГБ, ще не було потреби на таку секцію. Його могила при дорозі, серед дерев. Взагалі цей цвинтар, як всі інші у Мюнхені, немов парки — високі розлогі дерева, немов ховають таємниці минулого. На могилі Бандери звичайний солідний кам'яний хрест заввишки більш двох метрів, з написом по-українськи: Степан Бандера і по-німецьки: Stephan Bandera, 3. 1. 1909 † 15. 10. 1952. Стоїть хрест серед німецьких гробів інший, як і інший був Бандера. При цій могилі також панахида, зложення великої китиці червоних троянд, промова.

На могилі Ребета теж кам'яний хрест, грубший, але нижчий, ніж на могилі Бандери, дещо здаля від дороги. Знову панахида, зложення вінка, коротка промова. Ребет і Бандера згинули з руки українця — агента КГБ, Сташинського.

Сташинський, як відомо, перебіг до американців і виявив свою роботу, бо до того часу ніхто не міг вияснити містерійної смерті обох провідників ОУН, дороги яких пізніше розійшлися. (Ребет відійшов від Бандери, коли прийшло до

розламу ОУН на еміграції — але для ворога такі розходження не мали ніякого значення). Коли знайшли мертвого Ребета, думали, що він помер на розрив серця. Смерть Бандери була широко коментована й скоїлася в дуже містерійних обставинах. А замах на обох виконав Сташинський із спеціально сконструйованої пістолі, яка “стріляла” розпиленим арсеніком в лице жертви. Сташинського засудив німецький суд на десять років тюрми й він десь, кажуть, тепер в Америці.

Вертаємося до Інтернату, де по полудні від’їжджають “англійці” на летовище, а звітлія летять додому, до Англії. Прощаємося з ними. За цей короткий час ми вже познайомилися, подружили; знаємо про них більше, а вони про нас. Але вони мають вже свою прибрану домівку у Британії, а ми за океаном. Сьогодні вони їдуть “додому”, ми через кілька днів.

Тепер ми самі: Малецький, Бігус і я. Найперше зустрічаємося з д-ром Атанасом Фіголем, Він нас везе автомобілем по Мюнхені, показує Український Вільний Університет, де він урядує й мешнає, запрошує до “гастгаузу” на обід. Він розповідає, що українців мало в Мюнхені, громадське життя при церквах, діє УВУ. У Мюнхені є бюро журналу “Сучасність” та видавництво “Шлях перемоги”. Варто оглянути українську католицьку церкву, яку розмалював Святослав Гординський — одним подобалася, а другим ні.

Фіголь розповідає про професора Володимира Кубійовича, з яким він видає Енциклопедію Українознавства — вже 33 роки (так довго тривала моя подорож довкола світу, але я її вже закінчив, а вони ще ні). Д-р Фіголь каже, що “Кубік” (так він називає професора по-дружньому) часом дивний чоловік. Він дуже вимогливий і суворий навіть до своїх найближчих співробітників і приятелів — часом завимогливий.

Професор д-р Атанас Фіголь — це відома постать в українській громаді. Він пластовий діяч, колишній працівник УЦК за часів німецької окупації, науковець, футуролог, пробував своїх сил навіть у політиці — був головою Виконавчого органу УНРади. Він тоді виніс ідею притягнення до УНРади громадського сектора, але з президентом Миколою Ливицьким не так легко. Він високий, лисавий, сивий, пристійний у старечому віці (йому понад 70).

Фіголь не дозволяє заплатити нам за обід, хоч ми настоюємо — нас трьох, він один. Каже: “Зафундуєте мені, як буду в Канаді. Я і так багато вже зобов’язаний канадцям, особливо Бігусові”.

На другий день відвідуємо бюро “Сучасності”, знайомимося з адміністратором І. Чорнієм; тут є вже пані Ребет, дружина Лева Ребета, приходить д-р Кордюк. Він бував і в Канаді. Тепер

він не дуже добре виглядає. Хтось питається, що йому долягає, а Чорній каже: “Доктор Кордюк сам каже, що на світі нема такої хвороби, якої він не мав би”. Але він не піддається захворюванням і далі працює. Бігус і я лишаємо їх з Малецьким, а самі йдемо оглядати місто. Воно таке, як було, тільки відбудоване, бо під час війни було дуже збомбардоване. По дорозі вступаємо до видавництва “Шлях перемоги”. Тут нас гарно зустрічають, показують друкарню, яка примістилася у пивниці, а на першому поверсі бюро редакції. Заводять нас до бюро пані Слави Стецько, але її нема. В редакції впадає в очі редактор з чорною, наїженою “афро-чуприною”. Пізніше нам пояснюють, що це поет, який накладає таку шевелюру на свою лисину. Він взагалі “егоцентричний” й любить на себе звертати увагу незвичайним одягом. Я дивувався, як він може повертати головою, щоб не спало з нього таке велике бузькове гніздо. Але поети мають право — і відвагу — бути собою.

Будинок Українського Визвольного Фронту у Мюнхені невеликий. Він є власником тільки пивниці і першого поверху кам'яниці. Вгорі над цим “фундаментом” стоїть ще поверх апартаментів, але власник цього поверху хто інший. Як радянські агенти робили атентати на редакцію і друкарню, то ці “мирні сусіди” домагалися, як пи-

сала мюнхенська брукова преса, щоб ті емігранти забиралися і не загрозували своїм побутом життю мирних німців.

Йдемо далі пішком через центр Мюнхену. Ізар Тор, Марієнпляц. Тут сідаємо на розставлені крісла, чекаємо на славний "Glockenspiel", який має бути показаний на ратуші міста кожного дня вполудне. Там високо видніють постаті "шпілю", в середньовічних одягах, в танцювальних позах. О годині 12 вони повинні почати крутитися довкруги і довкола себе, а "гльокен" — дзвони будуть грати мелодію. Чекаємо. Вже по дванадцятій, а "шпілю" нема. (А він вже віддавна пересунений на 11-ту, а ми не знали). Ідемо на залізничний двірець. Це кінцевий пункт моєї подорожі довкола світу.

Ми вже під залізничною станцією. Я чомусь її не пізнаю, але за хвилину вертається пам'ять: той самий величезний вонзал, накритий величезним дахом, тільки 33 роки тому було все тут зруйноване, а людей було багато більше. Думав, що зворушить мене це місце, але де там, може тому, що ми пройшлися добре й болять ноги. Позую, вдаючи велике задоволення, з піднесеними вгору руками. Кінець моєї мрії! Тепер я задоволений. Закінчив бодай один задум у своєму житті. Тепер я вільний і можу пурхнути, як птах, у якийбудь напрям. Але я не маю крил, хоч моїм

думкам їх не бракує. Проте, не горячкуюся цим разом з новими задумами-мріями. Треба буде порадитися дружини, як приїду додому.

Бігус телефонує до “Сучасности”, щоб довідатися, де маємо зустрітися на обід. Я маю ідею: “Пообідаймо у “Lewenbrey Keller”. Ця назва прийшла до мене ще з-перед 33 років, коли я глянув на великий напис на ресторані на “Hauptbahnhof”. Домовляємося, чекаємо на Малецького. Чекаємо і чекаємо, а його нема. Вже починаємо хвилюватися. Бігус післав мене на один рік, а сам розглядається на другому, як у війську на варті. Нарешті йде Малецький, своєю типічною ходою, в якій лівий бік його випереджує постійно правий бік, а правий надаремно старається дорівняти лівому, помагаючи собі рукою, немов веслом.

З ним приходять ще Чорній і Кордюк. Кажемо, що йдемо до “Левенброй”.

— Який Левенброй! — каже Чорній, — Левенброй не тут на головному двірці, а може десять хвилин звідсіля. Ми тому спізналися, що були під Левенброй.

— Але тут велика таблиця “Левенброй”, — кажу.

— Ба, ці таблиці майже на кожному кроці, на кожному ресторані. Це реклями пива “Левенброй”, а не вивісна ресторану.

І дійсно, я запримітив багато більше "Левенброй", коли поглянув довкруги.

Увечорі зустріч з членами Братства дивізійників в Німеччині. Голова Крайової управи Роман Дебрицький, хворий-інвалід. Виглядає добре, задобре. Не зашкодило б йому схуднути на 50 фунтів.

Обговорюють важливу справу допомоги інвалідам. У Німеччині існує Союз українських воєнних інвалідів (СУВІ), який займається збірками й допомогою своїм членам у Німеччині й Австрії. Біда в тому, що в Америці не знали, що з пересиланими грішми діялося, бо від довшого часу не отримували ні звітів і поквітувань за вплату. Далі, загально відомо, що інваліди в Німеччині забезпечені державою й дістають державну "ренту", тобто пенсію.

Дебрицький вияснив, що він був хворий, що має все упорядковане й задокументоване, що допомоги належаться, поки приходять пожертви й вони розподіляються після таких самих норм, як німецькі "ренти", тобто базуються на відсотковій інвалідства. Члени Головної управи Братства приймають усі вияснення до відома і обіцяють рекомендувати знову пересилати гроші з-за океану.

Повертаємося до Інтернату, до маленького бару. Тут вже гамірно. Обслуговує тут молодий лемко з Польщі, який опинився в Німеччині з дру-

жиною і двома малими дітьми. Чекає або на "азиль" в Німеччині або на виїзд до Австралії чи Канади. Ні одне ні друге не так легко досягнути. Німці не скорі до давання азилу, хоч політичний азиль гарантований у німецькій конституції.

На другий день зустріч з майором Гайке, колишнім начальником штабу української дивізії, який написав спомини-книжку про бойові дії дивізії. Книжка п. н. "Українська дивізія 'Галичина'" вийшла в українській мові й у німецькій п. н. "Sie wollten die Freiheit" ("Вони хотіли волі").

Їдемо перед полуднем до сотника Володимира Козака, який зааранжував зустріч. Козак — це "легендарна постать" з дивізії. Про нього розповідали різні історії: який він був старшина, який відважний тощо. Він був нагороджений за хоробрість залізним хрестом 1-ої кляси. Цей хрест вплив геройську нитку до тієї "легендарности".

Я Козака знав з американського полону. Коли ми попали в полон, а німці нас "відцуралися", тобто відсепарувалися від "поганих, нездисциплінованих українер". Так командир гарматного полку, Баерсдорф, нас попрощав на леваді над озером Рінзее в Баварії, та й ще більше прикрас додав до свого військового лексикону у своїй прощальній промові. До того він ще попросив американські власті про "допомогу", які прислали три танки. Ці танки заїхали якраз в час нашої "про-

щальної” збірки, стали на горбах у “стратегічних” місцях, зарядили на своїх вежах кулемети, яких цівки спрямували прямо на нас. Стало дійсно страшно, чи як кажуть англійці “скері”. Той Баєрсдорф мусів добре представити американцям тих *Ukrainische Banditen*, бо як інакше можна пояснити таку поведінку демократичних американців. Так німецькі командири лишили коло тисячки українських вояків на свої власні сили. Тоді власне комендантом тієї групи став сотник Козак.

Але американці, як американці, нас не постріляли, забрали свої танки на дальшу віддаль. Правда, раз якийсь єнкі пустив серію по таборі і підстрілив одного вояка. Його негайно забрали до шпиталю, й не один був йому заздрісний, бо він там напевно міг добре наїстися. Один раз д-р Любомир Ортинський (якого прозивали “героєм”) поплив на середину озера на гумовій душі від автомобільного колеса. Він, не підозріваючи ніякої небезпеки, пливав собі, аж заплив, на думку американського вартового, задалеко. Вартовий, довго не думаючи, почав обстрілювати таку небезпечну ескападу Ортинського. Якось обійшлося без шкоди, але, як Ортинський потім схвильований розповідав, він дуже боявся, щоб американець не поцілив в душу, бо Ортинський не вмів плавати й міг би був втопитися, як з неї було б вийшло повітря. Як кажуть: живий живе гадає.

Цей табір був розміщений на толоці, полонені спали в будах, зроблених з сіна, дехто в палатках або просто неба, бо нічого більше ніхто з собою не мав. Ця група вояків дивізії була найдалше втікла від фронту й тому, мабуть, ніхто нічого не мав, бо, щоб швидко втікати, треба бути легким.

Усі тут голодували, бо скупі харчові приділи з запасів німецької армії були дуже мізерні. Багато не було що робити, крім копання лятрин, більш з заходів "гігієнічної профілактики", як з потреби при такому харчуванні. Зате були збірки, на збірках були мельдунки комендантові табору, який приходив із своїм почотом, немов начальний головнокомандуючий. Збірки складалися з звичайних наказів, наприклад, "до правого рівняйсь", "струнко", переплітаних різними "масними виразами" з вояцького арго, далі йшло "на право глянь", тобто в бік, з якого появлявся комендант; потім слідував "денний наказ", який "шпіс" чи бунчужний — теж на прізвище Козак, брат мистця Еко, — врочисто читав: "Наказується засипати лятрину ч. 10 і викопати лятрину ч. 11!"

У таборі, як у всіх упорядкованих групах суспільства, була "тюрма" чи карний табір, до якого саджали винуватців за будь-які провини і яких стерегла "поліція". Правда, він не був обведений колючим дротом, бо ніякого дроту не було, зате

його границі були докладно встановлені знаками на землі і “візірлінією”, тобто “лінією зору”, яких “арештантам” не вільно було перейти. За спробу переступлення цих ліній “поліція” карала засобами, які мала, тобто криком, а в крайніх ситуаціях — кулаками. У “кацеті” ще була яма-нарцер, до якої саджали більших “кримінальників”.

Серед таких голодних буднів одного дня відбувся пир, гідний відмічення. Таборова команда якось купила в одного “бавора” старого коня, якого негайно забили й з’їли дослівно з копитами. Бо що не забрали до кухні на зупу, — а того багато не лишилося: шкіра, тельбухи і копита — хлопці розхопили й сліду за тим не стало.

Але не всім було так голодно й холодно. Як усюди, і тут були вийнятки. До таких вийнятків належало тих кількох, яких віднайшла родина і почала їм допомагати. До таких щасливців належав теж поручник Кубашевський, не тому, що його віднайшла родина, а тому, що він був “головний фервальтер” у таборі, тобто завідував усім провіантом. Він за той час випас собі добрий животики, а коли хтось підходив до його “постою” під розлогим деревом (на сіножаті не було багато дерев), Кубашевський його зупиняв і говорив голодному бідоласі різні “масні історії” — як то було на волі чи як годували офіцерів у польському війську.

Поручникові Кубашевському не можна було дивуватися, хто знав його життєпис. Був він “заводовим старшиною” у польській армії, попав до німецького полону, відсидів там майже чотири роки, а під п’ятий “зваріював” і записався до німецьких есесів, тобто до дивізії. Чи в той час пробудився в нього український патріотизм — його батько був старшиною УНАрмії — чи може надокучило йому було в полоні сидіти, а чи може штовхнув до цього діла якийсь авантюристичний дух, годі сказати. В кожному разі, на протязі цілого полону він збирав куховарські рецепти на найекзотичніші й найвишуканіші страви й печива. Знав ще доволі багато “масних віців”, розповідав і про життя та “поводження” польських офіцерів.

Потім нас американці перевезли до правдивих таборів. Там відділили старшин і вищих підстаршин від стрільців, відділили також коменданта табору, сотника Козака, від свого “стада”. Тоді він, придивившись, як одягнені польські вояки, яких чомусь називали “цюлі” і які стерегли табір, вшив собі з американської целюлі “військові американські штани”, “військову шапку”, зробив собі офіцерські відзнаки з концервної баньки, надягнув американську шинелю, яку видали полоненим, але не пофарбували, і в білий день через головну браму вийшов на волю. І цьому “офіцерові” ще й засалютував польський вояк на брамі.

(Згодом американці помудрили й фарбували мундири, які видавали полоненим).

Тепер сотник Козак бізнесмен, представник однієї фірми вина, має популярну дружину, — політичну діячку, його дочка саме приготувалася до кінцевого лікарського “штатсекзамену”, коли ми приїхали до його квартири. В. Козак, кріпкої будови, з пронизливим поглядом прижмурених очей, повної на голові сивої чуприни, поставив пляшку вина своєї фірми — що він рідко робить — і ми чекали на Гайке.

Приїхав Гайке. Він вже під сімдесятку, на пенсії, але струнка постать, постава, поведінка зраджують стару пруську школу генерального штабу. Йдемо на обід — Козак, Малецький, Бігус і я. Гайке питається кожного, у якій частині дивізії служив. З Малецьким він вже знайомий з попередніх зустрічей. Згадують з Козаком про командирів дивізії, які в більшості були поліційними офіцерами й по війні повернулися на службу до німецької поліції. Багато з них вже, самозрозуміло, повмирало. Я пригадав командира нашого батальйону, Куцбаха, який був боягузом і навіть не міг був цього факту скривати. Коли тільки почув стрілянину, негайно припадав до землі. Один раз, в його постою на Словаччині, несподівано почулося “та-та-та...” Наш командир негайно впав на підлогу під стіл. За хвилину він в амбарасі, бо

виявилось, що один вояк застартував мотоцикль й Курцбахові причулася серія з кулемета. Таку поведінку пояснив Козак по-вояцькому: “Це був інстинкт справжнього вояка хоронити себе від ворожих куль”. І Курцбах себе охоронив і став полковником у повоєнній німецькій поліції. Помер він передчасно на удар серця — не поміг йому вояцький інстинкт самозбереження.

За обідом йде розмова. Козак з неї найкраще вив'язується, бо він і “тутешній” і знайомий з гостем. Бігус найскорше пригадує собі німецьку мову й розповідає про свою їзду автомобілем через Австрію “шляхами відступу дивізії” під час теперішньої подорожі. Він був на гробі Фрайтага, командира дивізії, який застрілився після капітуляції.

Гайке цікавиться Америкою, Канадою. Пропонує продати ще 200 примірників його книжки “*Sie wollten die Freiheit*”, решта з 2000 вже розійшлася. Каже, що є можливість переложити на англійську мову й видати її в Німеччині. Обід кінчається, кінчається і розмова. Прощаємося. Гайке їде додому, десь під місто Інгольштадт, де він тепер живе на пенсії. Перед тим він був персональним директором у фірмі “Ауді”.

Не вечерю запросили, знову нас трьох, до приятеля Малецького Марцюка. Його мила дружина нас зустрічає на порозі свого помешкання.

Тут квартири невеликі, але янось практичніше збудовані, місце краще використовується, ніж у подібних квартирах в Америці чи Канаді, де, в багатьох випадках, будується “на ефект”, щоб заохотити людей купувати. Ми мали їсти тільки перекуску, але подають нам повну вечерю. Наш господар балакуча людина, цікаво розповідає, і має про що розповідати: він старий революціонер ОУН, був у проводі у бурхливі роки її діяльності. Усе це тепер вже “перемолосося” і затихло. Тепер він і його дружина великі любителі клясичного балету. Тільки на балетні вистави квитки дуже дорогі й важко їх дістати.

Бігус і я ще їдемо оглянути Олімпійський стадіон. На великій горбовитій місцевості стоїть великий стадіон й кілька менших, плавальний басейн. Усі споруди під плястиковими дахами, а тримають їх у повітрі грубезні линви, причеплені до залізо-бетонних стовпів. Найкраще все видно з олімпійської вежі. По другому боці шосе Олімпійське село. Там палестинське командо замордувало 11 єврейських спортсменів під час Олімпіади в 1972 році.

На другий день Бігус від'їжджає з Фіголем до Ульму, Малецький їде з Козаком купувати подарунки для своєї родини, а я їду на залізничний двірєць купити квиток до Дармштату, щоб відвідати свого старого приятеля професора доктора

Олексу Горбача. Купую квиток і, на всякий випадок, теж “пляцкарту”, як колись, щоб зарезервувати собі сидяче місце.

Увечері ще йдемо з Козаком на “правдиву баварську вечерю” — свиняче коліно з квашеною капустою, а до тієї вечері чорне баварське пиво. Козак каже, що таку правдиву баварську страву можна їсти тільки один раз на місяць, а то пошкодить людському організмові. Я цьому не сумнівався, коли їв оте коліно, бо таки добре зіпрів коло нього, навіть холодне чорне пиво не дуже допомгло.

Вранці Козак приїжджає своїм автомобілем до Інтернату, відвозить мене на станцію, а Малецького на летовище.

АВСТРІЯ — НІМЕЧЧИНА

Моя подорож закінчена. Побував я в Австрії й в Німеччині. Це, що був тут по війні, багато не значить. Тоді був переходовий час, все під альянтською військовою контролею. Тоді найбільше мене здивувало, що американські вояки не носили ніякої зброї на “ворожій території”, а в Європі вояк мусів мати бодай багнет навіть у своїй власній державі.

В Австрії і тепер закріплюється ще той славний австрійський *Gemühtlichkeit*, люди справляються з своїми щоденними завданнями без поспіху, у крамницях продавці не “валяться” на покупця вже при вході до крамниці, на обід більшість крамниць замкнена, як теж в суботу по обіді. У Відні люди виходять на проходи, найбільше по парках і на площу перед “Штефанс кірхе”. Мужчини ще стараються елегантно одягатися, але жінки не такі елегантні, як показують їх на фільмах з цісарських часів. Багато гастгаузів малі, в яких люди приходять зустрітися, провести приємно час при чарці вина, поготорити без поспіху, послухати музики. Обслуга в цих гостинницях не спішиться: чому? Пояснює Малецький:

“Тут гостинниці перебирають діти від батьків. Вони їх провадять по-традиційному, щоб вижити з них. А в Америці навпани: там кожний власник ресторану хоче доробитися якнайскоріше, тому працює від ранку до пізньої ночі. Через 5-10 років хоче стати мільйонером, тому йому спішно, тому він підганяє своїм темпом і себе й своїх гостей. А коли вже доробиться, продає свій бізнес другому такому самому доробкевичеві й усе починається наново”.

В Австрії люблять пити вино *Heuriger*, тобто цьогорічне вино, ще добре неперереферментоване. Воно, мабуть, і швидше до голови йде і дешевше

від старого вина. Винарень таких дуже багато, прямо на кожному кроці. П'ють ще Spritzer або Mischung — вино змішане з мінеральною водою чи звичайною водою.

Трінггельду (чайного) не муситься давати, бо всюди по ресторанах дописують його до рахунку. Також до рахунків усюди додають дивний “податок” за продані товари, т. зв. Mehrwertsteuer, тобто “податок від зрослої собівартости”. Чому товар мав би зростати на вартості, як він уже з'їджений?

Коли ми відвідували Schönbrunn, натрапили на славу австрійську гостинність, про яку розповідають по цілому світі. Я також спробую про ту гостинність розповісти.

Їхали ми потягом, бо “літня цісарська палата” лежить за Віднем, у Шенбрюні, і спиталися про дорогу, для певности, одної старшої жінки. Ця жінка, мабуть, їхала деінде, але сама повела нас від станції аж до входу до Шенбрюну, а від входу аж до дверей самої цісарської палати. По дорозі розповідала про своє життя-буття. Вона сама італійка, десь з Тіролю, але вже зовсім завстрійщена, — розповідала про цісарів. Малецький дипломатично лишився позаду, а я йшов поряд неї. (Не знати, чи він так лишив би мене, якщо це була б гарна молода дівчина?) Вона щебетала віденським акцентом, а я, старався слу-

хати, але розумів п'яте через десяте. Дякував я їй що другий крок, сподіваючися, що це перерве її "добре діло" й вона повернеться туди, де їхала. Але, де там. Вона далі йшла зі мною аж до самої брами палати. Тут вже не було як далі йти й вона нерадо повернулася. Я відітхнув з полегшею й повернувся, щоб їй покивати на "прощання". Але що бачу? Вона повертається і знову йде до нас. Підходить і дає мені свою адресу й телефон. Просить, щоб написати з Канади. Напишу, як Малецький подинтує.

В Німеччині, тобто у Мюнхені, зауважується більша "американізація", люди ніби жвавіші, в поспіху. А може це тільки так здається. Одягаються багато вигідніше, ніж в Америці — майже нікого не видно з краватками. Біля головного двірця багато готелів, крамниць, кіно-театрів, секс-крамниць, реклямуються яро порнографічні фільми. Багато журналів у кіосках. На обкладинці майже кожного світлина нагої або півнагої жінки. Є й Macdonald. Всюди паркують автомобілі, очевидно їм заборонено зупинятися на вулицях центру міста, а на деякі площі, наприклад, на Марієнпляц, вступ їм заборонений. Всюди чисто, порядок. По хідниках доріжки для роверистів, яких тут дуже багато. Майже всі житлові й бюрові будинки побудовані в рядах, стіна до стіни, — скільки це "консервує енергії"? На кожному

кроці видно добробут. Чи ж то дивно, що німці стали пацифістами?

А українське життя? Не лишилося ні сліду з бурхливої діяльності післявоєнних років. Люди живуть порозкидані, поодинцем, мабуть, сходяться не часто. У Відні центром є церква св. Варвари, у Мюнхені є таких кілька центрів. Тому “оказія” посвячення пом'ятника у Фельдбаху, чи па-нахиди на цвинтарях під Фельдбахом і зустріч опісля, така принада й популярна, бодай для декого. На цьогорічне посвячення приїхало трьох аж з Аахену, приїжджають туди з Відня, з Мюнхену, тим більше, що в той саме час є у четвер свято в Австрії і Німеччині й є “довгий вікенд”. Приїжджають з Англії — це на так далеко. — Чи ж то дивно, що їдуть до Фельдбаху як на своєрідне національне свято?

Я в поїзді. Знаходжу своє місце, яке мені показує один пасажир. Треба тільки порівняти числа моєї “пляцкарти” з числом вагону (це я сам догадався) і потім з числом купе і місця, яке подане на карточці на вікні купе (це вже я не догадався). Тут все інше. Не все можна догадатися. Така недогадливість коштує доволі багато на кожному кроці. Щож, наука коштує гроші.

Наше купе повне. Всі місця зайняті, сидить шість людей, усі їдуть на “пляцкарти”. Досить тісно. Це різні пенсіонери їдуть в різні місцевос-

ті, по різних справам. Ані одного молодого серед нас. Виходжу й проходжуюся вагоном, заглядаю до інших купе — тут по одній-дві особи, молоді. Вони не резервували собі місця, не платили за пляцарту, й тепер мають більше вигоди, лежать чи дрімають на повнім сидінні з витягненими ногами. Це тільки старі люди привикли ще до “старих” порядків, — заплатили за певне місце й дістали певне місце.

У ГОРБАЧІВ

На станції в Дармштадті зустрічає мене пані Галя Горбач й їдемо її автомобілем до них — на село. Це біля Beerfurth в Odenwald, гористій околиці.

Галя телефонує до мого односельчанина-сусіда, який біля Дармштадту живе вже від 1943 року. Брезіцький приїжджає на вечерю. Я його не міг би пізнати — скільки це було років, коли ми останній раз бачилися? Сорок?

Роман розповідає, як він в 1943 році постановив вирватися з сільської біди (його батько був у Канаді, а мати ледве сама давала собі раду з двома малими хлопцями) і поїхав до Німеччини на роботу. Тут працював важко у фабриці під час війни, плакав не раз, мав тільки 16 років. По

війні працював в американській армії, а потім не хотів перебувати в таборах і так познайомився з судетською дівчиною-німкою, родину якої сюди переселили по війні, й оженився. Тепер має двоє дітей — сина й дочку й четверо внуків. По вечері везе мене познайомитися з своєю родиною. Показує простору хату, яку сам збудував, показує баню-савну, показує грамоту за працю з молодими футболістами — тепер механік-монтер, задоволений. Але каже, що він був, є і вмере греко-католиком, співає “Ще не вмерла Україна”, — не забув. Переписувався з матір’ю і батьком, вони тепер вже не живуть. Живе здаля від будь-чого українського, в хаті ні одної української книжки чи газети. Скільки таких наших людей живе напоодинці в різних селах і містечках Німеччини й Австрії? В Австрії, в одному селі під Фельдбахом, зустріли ми теж одного такого, працював в “бавора” під час війни, й далі так само працює тепер. Самітний, виглядає занедбаний, без познач будь-якої радості. Оцінюють, що в Німеччині є коло 20 тисяч українців, очевидно, не враховуючи таких, як Брезіцький чи той в наймах під Фельдбахом. А скільки таких є? “Іване без долі, Іване без роду...” приходить на думку.

Я повернувся до Горбачів.

Горбачі. Це сім’я відома, не тільки серед українців, але по цілому світі, включно з Радян-

ським Союзом. Олекса Горбач, дійсний професор славістики Франкфуртського університету. Галя Горбач літературний перекладач з української мови на німецьку. Стали вони обоє “славними” через свої “зв’язки” з українськими письменниками та з КГБ. Галя їздила два рази до Києва, їх дочка Катерина, яка тепер працює редакторкою в німецькому журналі “Шпігель” в Гамбургу, теж їздила в Україну, а син Марко був оскаржений в Україні за “нелегальну діяльність” — передав одному з дисидентів светер — і був “силою видворений” з СРСР. Тепер він доктор теоретичної фізики і завзятий пластун. Наймолодша дочка Марина ще на студіях.

Одесь, як ми його називали в полоні, такий самий — відрізняється, як і колись, своїм на їжачка стриженим, тепер вже сивим волоссям. (В Америці таку “фризуру” називають crew cut а в Німеччині Igelschnitt або Bürsten; уявіть собі тепер таку “ідіотську фризуру” на професорській голові). Він говіркий, а свою розповідь перериває частим голосним сміхом.

На жаль, він тепер проходить профілактику на рака шкіри. Появився в нього під пальцем злісний боляк, якого вирізали (хотіли спочатку ампутувати цілу ногу), а потім пройшов він хеміо-терапію, щоб не допустити до розповсюдження клітин рака на організм, тепер ще бере щеплення

туберкуліну; показує рамена — на них знаки щеплення, як зірки на американському прапорі.

Тепер він на пенсії. Старався, щоб йому зарахували до літ служби й роки, які він пробув у дивізії та в полоні. Але де там. Отримав відповідь, що до дивізії голосилися добровільно й тому такі вояки з окупованих німцями територій не підпадають німецьким законам. (Це слід пам'ятати на майбутнє, бо те, що голосив один “губернатор”, що “всі вояки дивізії будуть трактовані на рівні вояків німецьких у всіх правах”, — в державному праві не має ніякого значіння).

Горбач тепер працює над своїми матеріялами, які він зібрав на протязі своєї наукової діяльності. Це українські говірки. Збирав він їх з усюди. Вибрав собі таку ділянку. Вона вимагає багато знання, вимагає теж знання чужих мов, у тому випадкові не тільки слов'янських, але й інших сусідів України — грецької і турецької. Їздив він на різні курси, конференції — за свої гроші, бо університет на це не давав фондів. Купив величезну бібліотеку — ціла пивниця його великої хати завалена цими книжками — все це спеціалізовані книжки. Але хто до цієї ділянки має розуміння? Це не історія, енциклопедія — галузі, на які люди дадуть легко гроші. А хто дасть на видання якоїсь студії про лемківську говірку, хто матиме до цього розуміння? А це не менш важ-

лива ділянна, вона докаже всім, що наша мова є своя, відрубна мова, від нікого незалежна. Чи може наш народ зберегти себе без своєї мови? До того він опрацьовує гасла української літератури до голляндської енциклопедії.

Він турбується, чи все це скінчить, та коли. Турбується, кому залишить бібліотеку.

Галя впорюється біля хати, городу. Наганяє зайців, які загощують на її капусту, визбирує слимаків, які ласуються на її трускавках. Вона ще займається допомогою нашим дисидентам. Вона й одна німка, яка, як почесний член ПЕН-клубу, опікується з рамени цього клубу й "Амнестії інтернаціональної" українськими письменниками й журналістами. Їх обоє знають вже всі головніші поштові уряди в СРСР. До Києва нема вже що посилати, бо їх листи й посилки відразу відкладають. Німецька пошта теж їх знає й "ненавидить", бо вони постійно реклямують пропалу пошту. А на Україні? Там біда. Там не можна навіть знайти нікого, хто погодився б, щоб на його адресу післали посилку для переслідуваного. "Все благоденствує, мовчить" — і боїться. Через дім Горбачів переїздили дисиденти, були тут Морози — Валентин і Раїса. Багато дисидентам на Україні помагали дисиденти в Москві — Гельсінська група. Вони були в центрі подій, біля "вікна" у світ — закордонних кореспондентів. Вони

допомагали замовляти залізничні квитки на Сибір для родини арештованого дисидента, переночували на своїх квартирах.

Галя показує цілий ящик, повний листів і посвідок від дисидентів за посилки. Але нема доволі фондів, а посилки дорогі. Дає деякі фонди німецька “Амнестія”, але вони почали бути вимогливі — кажуть, пощо дисидентам посилати чай — чай не потрібний, щоб вижити; або пощо їм оправи від окулярів аж з Німеччини, або пощо їм англійських журналів? “Здоровий хворому не товариш”.

Вона показує листи до Х, писані в німецькій мові, з деякими граматичними помилками. Ось уривок з листа з 19 квітня 1981 року: На верху листка намальовані дві писанки й зайчик, рукою “Оришки”:

Христос Воскрес!

Hallo, meine liebe!

Du fragst, wie geht es mir? Heute etwas besser. Ich erhalte Dein wunderbar Ostergeschenk und Brief Danke herzlich dafür.

Weis Du was ich will in diesem Augenblick? Mit 3 Zweige Palm — kötzchen schlagen Dich, und nach unsere Altväter sitte sagen:

“Не я б’ю, верба б’є

За тиждень, Великдень буде!” (.....)

(Галло, моя люба Х!

Ти питаєшся, як мені ведеться? Сьогодні де-що краще. Я отримала Твій прекрасний Великодній подарунок і листа. Сердечно дякую.

Знаєш, що я хотіла б у цій хвилині? Трьома гілками лози вдарити Тебе й після нашого старинного батьківського звичаю сказати...)

Пишуть до неї і по-англійському або прямо по-українському.

Ходимо на проходи з Олексою. Він говорить багато. В нього наболіла душа. Не все так, як хотілося б, люди не такі, як треба; на кожному кроці в його діяльності перепони; люди не розуміють цього. Ось, наприклад, в нього була відома "афера" з КГБ, в якій йому запропонували співпрацю з ними а, коли він відмовився, посипалися лайки в радянській пресі на "зрадника Горбача". Він їм відповів в "Українському Самостійнику", а деякі газети це передрукували. Але це не "належало до приемности". Ось він в той час саме перебував у Варшаві на конгресі. Поїхав туди, бо запросили його поляки, щоб вручити йому медалью за його наукову працю. Але "науковці" з СРСР подали свій список, хто мав би таку медалью отримати. Поляки вийшли з тої ситуації так, що нікому на тому конгресі не дали медалі, а їх порозсилали до амбасад поодиноких держав, щоб через них дати медалью для тих, яким було її призначено.

По обіді Олекса йде до своєї роботи, а ми з Гаєю їдемо на ярмарок до міста Michelstadt. Це місто славне з мистецьких виробів із слоневої кости. Ярмарок триває цілий тиждень. Оглядаємо кімнату-музей з старовинними сільсько-господарськими знаряддями, замочок, в якому замикали злодіїв. Ціле містечко вбране у синьо-жовті прапори, ленти, прикраси. "Ось, тут повинні відбуватися всі національні й націоналістичні конгреси — все вбране в національні кольори, — каже Галя". По дорозі додому вступаємо оглянути базиліку — Einhard Basilika, Michaelstadt — Steinbach, закінчену в 827 році. Вона добре втримана, чиста — тут колись молився король Шарлеман.

По дорозі Галя турбується за свого Олексу. Він, правда, занурився у свою роботу, але це ще не все. Він практично не живе близько з ніким, бо цього йому не потрібно. Вона робить все, щоб йому влегшити обставини та дати можливість як найбільше працювати.

В неділю їдемо на Службу Божу до православної церкви у Франкфурті. Того дня відбувається також зустріч українців у Штрассбургу, на французько-німецькій кордоні, тому в церкві буде мало людей. Церковця тут маленька, дерев'яна, збудована ентузіястами з закуплених частин розібраних американських бараків. На церковно-

му городі ростуть трускавни. Не встаююсь, щоб “не залізи у чужий город”.

Православні ходили спершу до греко-католицької церкви, поки їх не “прогнав” запопадливий “римовфїл”-парох заявами в стилі: “Ваш Хмельницький наших уніятів різав!” То ж поставили власну церковцю; про її будову навіть місцеве гесьське радіо тоді подавало. А ходив до німецьких властей за дозволом Шира, “заакліматизований” на Східній Україні після визвольної війни — галичанин, учитель за фахом.

Приходить священик. Він ще доволі молодий, працює в редакції “Монитор” радіо “Німецька хвиля” (до речі дуже популярного в СРСР) у Кельні, а крім цього обслуговує своїх вірних у 4-5 парафіях (від Франкфурту по Діссельдорф). З ним його дружина й сини. Один син, старший, прислужує батькові при відправі, а молодший нудиться, виходить з церкви. Їхня найстарша дочка — як це звичайно буває з молоддю — вже відмовляється ходити до церкви. Це дуже смутить батька. В церкві ще кілька старших людей. Горбачі співають на “хорах” — тобто малому підвищенні взаді церкви, — дякують. Під кінець відправи приходять ще три молоді пари з дітьми. Всі вони католики, але приходять, щоб зустрітися біля церкви один з одним.

Понеділок також свято. Їдемо на відправу української католицької Служби Божої, коло 70 миль, до каплиці шпиталю для психічно-хворих у Віслох. У цьому шпиталі ще з воєнних часів залишилося кільканадцять осіб — українців, росіян — православних, католиків. Їх тут “відкрив” католицький священик о. Володимир Гаргай, бачванець. Він старається всіх обслужити, прибув недавно з Югославії до Німеччини.

Так Горбачі “єкуменічно служать Богові” — раз у православній, раз у католицькій церкві — Галя раніше православна, а Олекса католик.

На Службі Божій знову дякують Горбачі, тепер співають з “католицьким” напівом. На Службі Божій сидять кільканадцять людей, майже не слідкують за відправою і не реагують. Сидять собі, та й усе. А Горбачі співають, відповідають священикові. Олекса басом-баритоном — він колись в хорі співав, — а Галя своїм жіночим голосом, мабуть, сопраном, підтримує впевнений спів свого чоловіка, боїться не “з'їхати з партії”, щоб не зустрітися з суворим поглядом “музикознавця”-мовознавця. А я собі під носом бубоню так, щоб ніхто мене не почув.

Серед “пацієнтів” у цій церкві я запримітив одну жінку. Вона вирізнялася від інших, сиділа осторонь, збоку, була бистра й споглядала час-до-часу на нас. Ось, вона чомусь встала, підій-

шла до першої лавки й сіла по самій середині церкви. Справа виявилася. Незабаром священник причащав людей, і вона пішла до причастя, і прямо таки після причастя вийшла з церкви.

Це був мій останній день в Горбачів, бо у вівторок вранці я відлітав з Франкфурту. Ми по-вечеряли. По вечері Галя пішла до городу й коли вернулася назад, видно було на її звичайно погідному округлому обличчі розчарування. Вона пішла, щоб для мене зірвати полуницю велику й червону. Лишила вона її на вечір, щоб трускавка ще більша виросла. Принесла тільки зелені листочки з полуниці, бо були вже гості — два слимаки випередили її. Я Галю заспокоїв й заявив, що, коли ще раз до них приїду, тоді з помсти з'їм два слимаки на їх городі.

Вранці Галя відвезла мене на летовище. Падав дощ. Я думав, що маю казати при прощанні. Сказати замало. Треба б було ще й щось зробити.

Я вже в літаку. Стиснули мене в саме середнє крісло — два крісла на ліво, два на право. Я вже закінчив свою подорож довкола світу. Проїхав навколо світу раз "з гаком", бо етап від Мюнхену до Франкфурту не належав до моєї подорожі. Може це початок другої подорожі довкола світу? Тепер у протилежному напрямі?

З М І С Т

	стор.
Довкола світу — — — — — — — — —	5
До Австралії — — — — — — — — —	7
До Канади — — — — — — — — —	11
До Відня — — — — — — — — —	14
До Фельдбаху — — — — — — — — —	24
На могилах — — — — — — — — —	33
“Політика” і “дипломатія” — — — — — — — — —	41
Ще один пам’ятник — — — — — — — — —	45
Ювілей “Камерадшафтсбунду” — — — — — — — — —	51
У Мюнхені — — — — — — — — —	56
Австрія — Німеччина — — — — — — — — —	79
У Горбачів — — — — — — — — —	84